

Filosofiske Anmeldelser

Nr. 1

Årgang 8, 2020

Dansk Filosofisk Selskab, DFS, har blandt andet til formål at udbrede filosofisk interesse og forståelse i samfundet. Meningen med nærværende tidsskrift, *Filosofiske Anmeldelser*, som udgives af DFS, er således at stimulere til læsning af nyere, dansksproget filosofisk litteratur. Tidsskriftet vil i tillæg bringe anmeldelser af oversat, udenlandsk filosofisk litteratur. Anmeldelserne er skrevet af filosofistuderende og filosoffer. *Filosofiske Anmeldelser* redigeres af lektor og ekstern lektor mag.art Erik Bendtsen.

Indhold

- Den (u)ægte Platon.** Platon: *Platons samlede værker i ny oversættelse: Bind VI*, v/ Andreas Beyer Gregersen.....s. 3
- En introduktion til Deleuzes samfundsvidenskabelige tænkning.** John Benedicto Krejsler: *At analysere med Deleuze - En rejse i nomadebegreber, tilblivelser og kontrolsamfund*, v/ William Frost.....s. 9
- Når nuet glipper.** Niels Jørgen Cappelørn: *At leve i nuet og gå glip af det evige*, v/ Lise Sølund.....s. 13
- Det medicinske blikks fødsel.** Michel Foucault: *Klinikkens fødsel*, v/ Andreas Beyer Gregersen.....s. 16
- For en menneskelig fremtid.** Shoshana Zuboff: *Overvågningskapitalismens tidsalder - kampen for en menneskelig fremtid ved magtens nye frontlinje*, v/ Mads Rangvid.....s. 21
- Stemmens begær udfoldet.** Mladen Dolar: *En stemme - ikke andet*, v/ Nikolaj Mosgaard Sømod.....s. 31
- Hvad kan vi bruge pessimismen til? – Ikke så lidt endda!** Per Jepsen: *Pessimisme*, v/ Jane Straschnaja.....s. 34
- Det helliges politik.** Simone Weil: *Personen og det hellige* og *Note om afskaffelsen af de politiske partier*, v/ Frank Nielsen og Andreas Beyer Gregersen.....s. 39
- Masse er magt.** Elias Canetti: *Masse og magt*, v/ Andreas Beyer Gregersens. 45
- Poesien og filosofien.** Signe Gjessing: *Tractatus Philosophico-Poeticus*, v/ Kristoffer Balslev Willert..... 51

Den (u)ægte Platon

Platon

Platons samlede værker i ny oversættelse: Bind VI

Gyldendal, 2015

479 sider

Kr. 450,-

v/ Andreas Beyer Gregersen

Et berømt Karl Marx-citat lyder, at "nøglen til at forstå abens anatomi ligger i menneskets anatomi". Lidt på samme måde er det som om, at det sidste bind i den stort anlagte oversættelse af Platon til nudansk, *Platons samlede værker i ny oversættelse*, kunne bære indskriften: En 'nøgle' til at forstå Platon findes ikke bare i hans egne værker men også i, hvorledes han er blevet fortolket, diskuteret - og forfalsket gennem tiderne. At forstå Platons værker kan dermed hjælpes på vej ved at se på, hvordan 'Platon' som referencepunkt og markør for en særlig måde at filosofere på har udviklet sig sidenhen. Det sidste bind er nemlig noget anderledes end de forrige, fordi det ifølge nutidens antikforskere er sandsynligt, at ingen af de mange tekster, der indgår, er skrevet af Platon selv. Samtidig indgår der fem tillæg med fortolkninger af Platon, antikkens såkaldte 'sekundærlitteratur', som alle er skrevet med flere hundrede års afstand til Platon. På trods af et noget forvirrende helhedsbillede giver *Bind VI* derfor et interessant og lærerigt indblik i Platons tænkning set mere udefra. Da der er en vis sandsynlighed for, at en del af teksterne faktisk kan være skrevet af Platon, bør disse - især de tretten breve - selvfølgelig også være med i en udgave af Platons samlede værker. Alligevel formår oversætterne og redaktørerne ikke at give læseren en overbevisende forklaring på, hvorfor resten er udvalgt. For hvis det handler om at introducere læseren til Platon-receptionen, hvorfor så overhovedet stoppe ved antikken? Hvorfor ikke inddrage flere eksemplariske tekster om Platon gennem tiderne eller i det mindste en historisk gennemgang af Platon-receptionen op til nutiden, så det gøres mere klart, hvor stor indflydelse han har haft og stadig har den dag i dag? Et sådant udvalg må selvsagt også begrænse sig, men det ville have gjort det mere tydeligt for læseren, hvilken ufattelig stor rolle Platon spiller i vestlig idéhistorie.

En tour de force gennem antikken

Christian Gorm Tortzen, som er en del af redaktørgruppen for de samlede værker, indleder *Bind VI* med at påpege, hvorledes dette bind giver en unik indgang til Platon-receptionen i Antikken - især fordi størstedelen af teksterne, som er centrale i den forbindelse, slet ikke er oversat til dansk tidligere, modsat de fleste af Platons dialoger. Derefter følger en fin indføring i det filosofihistoriske landskab fra 300-tallet før vor tidsregning og frem til cirka år 200, hvor bindets tekster blev skrevet. Denne periode var især præget af fem store skoler og traditioner, som alle udsprang fra tiden omkring Platons død og alle mente at repræsentere arven efter Sokrates. Den mest åbenlyse skole, 'Akademiet', blev grundlagt af Platon, og udviklede sig i flere retninger de næste par hundrede år. Men samtidig var der også *peripatetikerne*, *kynikerne*, *stoikerne* og *epikuræerne*, som ifølge Tortzen hver især bidrog til at fortolke Platon i Antikken. Især akademikernes og stoikernes indflydelse påpeges af flere oversættere af de forskellige tekster i *Bind VI*. Samtidig er Platon-receptionen et eksempel på en påbegyndt tradition for filosofihistorie, hvor særligt forfatteren Diogenes Laertios er blevet kendt i eftertiden for sine tidlige bidrag. Et gennemgående spørgsmål for mange forfattere var imidlertid, hvordan man i det hele taget kan karakterisere en så alsidig og produktiv filosof, hvis 'egen stemme' blev formidlet igennem dialoggenren. Dette er et spørgsmål, der går igen og igen i den sidste del af *Bind VI*, hvori de fem tillæg indgår.

Bind VI begynder med de tretten breve, der angiveligt er skrevet af Platon, og som Ivar Gjørup har oversat samt introducerer til. Der er fortsat stor diskussion med hensyn til deres ægthed, som for det meste betvivles, men ifølge Gjørup bør dette ikke overskygge deres interessante indhold. Udover de tretten breve er fem mindre kendte breve også overleveret under Platons navn, og disse yderst korte tekster følger efter den kendte samling. De sidste breve, som ubetvivleligt er uægte, er til gengæld både indforståede og filosofisk set uinteressante. Blandt de tretten breve er det syvende brev mest tankevækkende ikke blot, fordi det er nogenlunde lige så langt som de andre breve tilsammen, men også fordi det udfolder platoniske temaer med hensyn til erkendelse, tænkning og filosofiens forpligtelser i forhold til samtidens samfund. Både det syvende og seks andre breve omhandler bystaten Syrakus, som Platon i sine sene år besøgte tre gange i et forsøg på at rådgive magthaverne, særligt eneherkeren Dionysios, filosofisk. Sidstnævnte viste sig dog ikke at

følge Platons råd om ikke at gå ad tyranniets vej, og han landsforviste blandt andet Platons meget gode ven Dion. Uanset brevenes ægthed omhandler de således lige så meget, hvilke omstændigheder der får politisk rådgivning til at fejle, som hvori denne rådgivning består - og hvorfor Dionysios derfor kan tildeles en del mere skyld end Platon selv.

Efter brevene følger en spøjs tekst kaldet *Definitioner*, oversat og introduceret af Jakob Leth Fink. Denne tekst består i en kaotisk samling af mere eller mindre gennemtænkte indholdsbestemmelser af ord, som opstod i det tidligere Akademi i det 4. århundrede før vor tidsregning, og som sandsynligvis har været mere brugt til dialektiske træningsdiskussioner i Akademiet og lignende steder end som en halvdårlig guide til at forstå Platons tekster. Meningen kan dermed netop have været, at man skulle sætte spørgsmålstegn ved de mange definitioner af for eksempel 'livslykke' (*eudaimonia*), 'forfatning' (*politeia*) eller 'religiøs renhed' (*hagneia*). Alligevel giver det læseren en tankeprovokerende indgang til at reflektere både over, hvorledes disse begreber, der alle spillede en større eller mindre rolle hos Platon, blev forstået generelt i Antikken, og hvilken rolle det oldgræske sprog spillede for den antikke filosofi. Eksempelvis bliver 'dygtighed' (*arete*) ikke bare defineret som en "holdning (*hexis*), der i sig selv fortjener ros hos et dødeligt levende væsen", men også som et "retfærdigt fællesskab om lovene" og en "holdning (*hexis*) der frembringer en god samfundsorden" (s. 142). I den forstand blev 'dygtighed' altså ikke kun forstået som det bedste opnåelige gode for det enkelte individ, men blev ligeledes tænkt som et socialt og politisk forhold. 'Retfærdighed' (*dikaiosyne*) blev også defineret som først og fremmest "sjælens enighed (*homonoia*) med sig selv ..." (s. 142), hvilket må siges at være en radikalt anderledes forståelse af retfærdighed end den nutidige.

Derefter følger en række sokratiske dialoger, der højst sandsynligt alle er uægte, men alligevel på hver deres måde viser, hvordan den platoniske måde at skrive dialoger på blev forstået og videreformidlet i Antikken. Christian Gorm Tortzen præsenterer først dialogen *Om det retfærdige*, der øjensynligt er blevet anvendt som en pædagogisk udgave af en sokratiske undersøgelse af retfærdighed. Sammenlignet med for eksempel dialogen mellem Sokrates og Thrasymachos i *Staten* er det nemlig en tynd og forsimplet udforskning af retfærdighed, der forhastes igennem på få sider. Til gengæld viser den noget

genkendeligt fra en række af Platons dialoger i nærmest parodisk form: Nemlig Sokrates' rolle i form af ikke så meget en åben og spørgende undersøger som en ledende og retorisk stærk samtalepartner. Dialogen ender dog brat med en foreløbig og ligeledes genkendelig konklusion om, at man ikke kan gøre noget uretfærdigt med vilje. Den næste dialog, *Om dygtighed*, går lidt i samme spor med endnu mere tydeligt ledende spørgsmål, og i denne 'undersøgelse' med Sokrates og en ven i dialog er konklusionen mere klar til sidst. Sokrates kommer nemlig med en afsluttende og autoritativ bestemmelse af 'dygtighed' (*arete*) og denne egenskabs udspring, hvor det beskrives som en gudsbenådet gave og ikke som et naturligt anlæg eller et resultat af en læringsproces, som de ellers tidligere havde diskuteret, om det kunne være. En bestemmelse, som ikke tages op til fortsat undersøgelse.

De næste to dialoger, der begge er oversat og introduceret af Gudrun Haastруп og Fritz S. Pedersen, *Demodokos* og *Sisyphos*, er mere rodede og har ikke Sokrates i samme ledende rolle. I den første dialog, *Demodokos*, indgår Sokrates faktisk slet ikke, idet læseren i stedet må nøjes med mere anonyme samtalepartnere. Det overordnede tema for begge dialoger er rådgivning og forhandling i politiske anliggender, hvilket ligger fint i forlængelse af især brevene fra tidligere i bogen. I den forbindelse viser *Sisyphos* klart for læseren, hvorledes et platonisk perspektiv på temaet vil betone vigtigheden af viden om samfundsanliggender. Dialogens omdrejningspunkt er nemlig et forhandlingsmøde, som Sisyphos, en fremtrædende borger i bystaten Pharsalos, netop har været til i byens råd. Gennem en undersøgelse af den politiske forhandlings væsen ender Sokrates med at anklage Sisyphos og de andre politiske magthavere for at forhandle om noget, som de ikke har forstand på, i stedet for at inddrage 'ekspertes' på de pågældende samfundsområder, som man vil kalde dem i dag.

Henrik Fich præsenterer herefter dialogen *Eryxias*, der også er en sokratiske dialog om forholdet mellem rigdom og moral. Den er sandsynligvis forfattet af et medlem af Akademiet og giver blandt andet læseren endnu et indblik i det oldgræske sprogs rolle, da et vigtigt spørgsmål i dialogen er, hvad man overhovedet kan forstå ved 'rigdom'. Er det således bare penge eller kan andre nyttige ting som sundhed og visdom også tælle med som rigdom? Carsten Weber-Nielsens oversættelse af den sokratiske dialog *Axiochos* gengiver en

dialog, der modsat *Eryxias* er mere lukket i forhold til undersøgelsens karakter. I denne dialog bliver Sokrates nemlig inviteret til at besøge en døende mand fra overklassen, Axiochos, som er blevet dødsangst og har brug for hjælp til at komme over dette. I denne dialog er det meget tydeligt, at Sokrates allerede fra begyndelsen har en klar overbevisning om dødens natur og rolle og blot forsøger at overbevise Axiochos om denne - en overbevisning om at døden ikke bør frygtes, da man besidder en udødelig sjæl, og at Axiochos vil komme til 'De Saliges Sted' på den anden side, hvor "årstiderne bugner af frugt fra jorden, kilder løber med rent vand, alle enge blomstrer med forskellige forårsblomster, der er forelæsninger i filosofi..." og meget mere (s. 258). I den sidste dialog, *Halkyon*, der præsenteres af Christian Gorm Tortzen, ser vi ligeledes Sokrates som mest af alt en belæst lægprædikant, der i denne dialog mere undres over naturen sammen med en ven end kritisk undersøger noget.

Man kan så sige, at 'anden del' af *Bind VI* starter med de tillæg, som ikke er Platon-forfalskninger men Platon-fortolkninger. Det første tillæg, *Om Sokrates' Gud*, er skrevet af den antikke forfatter Apuleius og oversat af Bent Christensen. Som titlen indikerer, handler den nemlig om Sokrates' såkaldte 'dæmon' (*daimon*), som Platon refererede til i flere af sine dialoger. Størstedelen af teksten består dog i en generel indføring i, hvad Apuleius opfatter som Platons kosmologi med guder øverst, mennesker nederst og så disse såkaldte 'dæmoner' som "guddommelige formidlingsmagter" mellem guder og mennesker (s. 304). Og det var altså sådan en formidlingsmagt, der ifølge Apuleius advarede Sokrates om farer, som vi mennesker ikke kan se eller vide noget om. Efter denne indholdsrige tekst følger *Albinos' Prolog*, oversat af Heine Hansen, som er et tekstuddrag overleveret i middelalderlige håndskrifter men oprindeligt skrevet af en platoniker, Albinos, i det 2. århundrede efter vor tidsregning. Dette uddrag giver en introduktion til Platons forfatterskab, og især til hvorledes man kan inddele de forskellige dialoger i typer såsom de 'ekspositoriske', 'fremlæggende' og 'efterprøvende'.

Det sidstnævnte fokus på selve forfatterskabet og ikke bare på en fortolkning af en bagvedliggende filosofi går igen i Diogenes Laertios' Platonbiografi, hvorfra Fritz S. Pedersen og Christian Gorm Tortzen har oversat det 'doksografiske' afsnit - og dermed udeladt det mere personligt biografiske. Heri diskuterer Laertios også spørgsmålet om, hvorvidt Platon overhovedet udfoldede en ræk-

ke 'dogmer' eller 'grundantagelser' i sit forfatterskab eller ej - hvortil Laertios svarer med et bestemt ja samt med en opregning af en lang række af påstande og inddelinger, som han ser i Platons forfatterskab, uden dog at komme med argumenter for dette. I den Diogenes Laertios præsenteres læseren imidlertid for den kendte forfatter Plutarch af Fritz S. Pedersen, der også skrev en del om Platon men som erklæret platoniker med et større fokus på den samlede lære, der kunne uddrages af det store forfatterskab. Tekstuddragene fra Plutarch handler dels om, hvad der kan forstås ved 'jordemoder-kunsten', og dels om den naturfilosofi der udfoldes i dialogen *Timaios*. Endelig, og som sidste tekst i den lange og uoverskuelige række af tekster i *Bind VI*, præsenterer Christian Gorm Tortzen et skrift fra grammatikeren Herodikos fra Babylon, der er særligt interessant, fordi det faktisk er kritisk over for Platon. Det er dog ikke så meget en kritik af Platons filosofi, som det er en kritik af hans udlægning af de historiske begivenheder på sin tid. Herodikos anklager således Platon for at male et skønbillede af Sokrates' liv og forsøger med historiske kilder at vise, at Sokrates slet ikke var den heltedige og erfarne soldat, som Platon ellers skriver om gentagne gange.

Til allersidst præsenterer Jakob Leth Fink, Sten Ebbesen og Mogens Herman Hansen så et lille leksikon med "vigtige platoniske ord og begreber", der kan anvendes som en begrebslig indgang til store dele af Platons tænkning - et leksikon, der dermed er relevant for læsningen af alle bind i disse samlede værker. Det er samtidig godt, at det ikke bare er de mest entydige begreber men også de mere aporetiske og uklare begreber, der tages op. Det forudsættes dermed ikke, at Platon nødvendigvis havde styr på brugen af alle sine begreber eller var konsistent i den forbindelse. Imidlertid kan det forekomme alt for sent i forhold til udgivelsesperioden, at dette leksikon kommer i en sådan nyoversættelse af Platons samlede værker, der netop har slået sig op på at være en mere tilgængelig udgave af Platon. Dermed kan denne sidste del og dets placering i *Bind VI* siges at være symptomatisk for hele *Bind VI*. Hver især er de enkelte tekster lettilgængelige, godt oversatte og indeholder alle udmærkede introduktioner. Men samlet set virker det mere som en rodebutik end et afsluttende og overskueligt bind i, hvad der ellers må siges at være en imponerende god udgave af Platons samlede værker på dansk.

En introduktion til Deleuzes samfundsvidenskabelige tænkning

John Benedicto Krejsler

At analysere med Deleuze - En rejse i nomadebegreber, tilblivelser og kontrolsamfund

Samfundslitteratur, 2019

141 sider

Kr. 89,95

v/ William Frost, filosofistuderende ved Københavns Universitet.

I John Benedicto Krejslers nye indføringsbog til Gilles Deleuzes (1925 - 1995) filosofi, *At analysere med Deleuze*, præsenteres samfundsvidenskabelige studerende og forskere her for den franske filosofis både indflydelsesrige og kritiske tænkning, skrevet så præcist, at begreber som immanent ontologi, kontrolsamfund og begærsproduktion opnår tilgængelighed - og gøres anvendelige for empiriske analyser - uden nærmere kendskab til Deleuzes forfatterskab eller fransk post-strukturalisme. Er man fagfilosof på jagt efter en introduktion til det filosofiske arbejde, Deleuze udvikler inden sine mere samfundsorienterede samarbejdsværker med psykoanalytikeren Félix Guattari (1930-1992), vil de fragmentariske teoretiske analyser inden for dette område ikke levere et komplet indblik, da Krejsler (ligesom han skriver, at Deleuze opfordrer til) kun anvender de bestemte teorier, som er relevante for de specifikke analysesituationer, han åbner op for. Endvidere er gennemgangen af teorierne forholdsvis beskedent grundet bogseriens format.

Indledningsvis bevæger Krejsler sig blandt andet ind på Deleuzes filosofiske indflydelse, som gør ham kandiderende til en position som en af de vigtigste franske filosoffer i det forrige århundrede. Deleuzes forfatterskab har haft stor rækkevidde og påvirkning inden for blandt andet post-foucauldiansk tænkning, som især har taget kontrolsamfundsdiagnosen til sig som en rammende analyse af den måde, hvorpå subjektiveringslogikker i dag har brudt med institutionernes rum og spredt sig gennem hele det sociale legeme. I stedet for at subjekter skabes i mødet med de disciplinerende institutioner (skolen, militæret, familien, fængslet og så videre), som afgrænser og skaber klare dikotomi-

ske ordner igennem distinktionen mellem normal/afvigende, som er det disciplinære samfunds grundlag, underlægges man i dag i kontrolsamfundet en ubrydelig kontrol, man altid er underlagt - ved for eksempel konstant at måtte udvikle sig selv og bevæge sig mod en realisering af det potentiale, man er pålagt. Disse tanker har blandt andet udgjort en stor inspiration for Hardt og Negris *Imperiet* (2000), og ligeledes har tænkere som Haraway, Braidotti, Massumi, og flere posthumane tænkere været påvirket af Deleuzes forfatter-skab, som Krejsler bemærker.

Kapitlet efter den generelle indledning introducerer læseren til det filosofiske udgangspunkt, Deleuze arbejder ud fra. Her er lagt væsentlig vægt på de læsninger af Bergson, Nietzsche og Spinoza, som Deleuze foretager og som inspirerer til henholdsvis hans ontologiske, etiske og politiske teorier. Krejsler understreger, at filosofien for Deleuze (og Guattari) har til formål at skabe begreber, der gør det muligt at tænke anderledes, hvorfor det netop er de ovenstående filosoffer, der kan anvendes i denne henseende - da man for at skabe en radikal anderledes analyse må bryde med den hegelianske identitetstænkning, Deleuze ifølge Krejsler har forsøgt at afvise til forskel fra en radikal forskelstænkning, der ikke søger at reducere forskelle og andethed i et allerede fastlagt udviklingspotentiale. Hos Bergson henter Deleuze den immanente ontologi, der ser aktualiteter som resultatet af virtuelle sammentrækninger, der kunne have være udgjort af andre elementer - der er altså ingen transcendent styrende instans, ingen orden, men kun en opmærksomhed på organisationen af de tilfældige sammentrækninger, der potentielt kunne være anderledes. Hos Nietzsche henter Deleuze sin etik - "hvad der driver bevægelserne i en sådan immanent ontologi" (s. 28) - der er en magtønskende og livsbekræftende praksis, med udgangspunkt i de mulige livspraksisser, man igennem terningkastets kontingens kan opleve. Hos Spinoza hentes en glædesaffirmativ politik, der skal udvide kroppens mulighedsrum.

Dette filosofiske udgangspunkt fører til den radikale forskelstænkning, som Krejsler i den efterfølgende del af bogen gennemgår. Denne tænkning, kaldt nomadisk tænkning, beskrives som en modsætning til en statstænkning, der bygger på en nogenlunde naturaliseret viden, faste kategorier og symmetrisk strukturerede domæner. Den nomadiske tænkning søger derimod ikke identitet, men forskel og andethed og repræsenterer i den forstand en slags græn-

seløs søgen imod nye livsudfoldelser. Krejsler understreger grundlaget for disse idéer, som netop baserer sig på kapitalismekritik og et forsøg på at afbryde kapitalismens formler - og at aktualiteten af denne tænkning består i, at statstænkning i dag er gennemtrængt af semantikker omhandlende vidensøkonomi og konkurrencestat med disse semantikkers dertilhørende subjektiveringsformer.

Metodologien for at analysere empiriske forhold med udgangspunkt i Deleuzes tanker findes ifølge Krejsler i skizoanalysen, som han gennemgår kort. Det er en analysestrategi, der har til intention at søge potentialiteternes mulighedsrum og her hente inspiration til kampen for et bedre liv og for bedre kollektive og sociale livspraksisser. Overordnet set beskrives skizoanalysen som et studie i, hvordan tegn, diskurser og andre udtrykssystemer ser ud og kombineres med materialiteten - og hermed hvordan disse kan kombineres anderledes. De delelementer, som udgør narrativer og identiteter, de ellers faste og dominerende aktualiteter, skal genforhandles og synliggøres, 'common sense' skal nedbrydes, og nye byggesten skal gøre det muligt at konstruere nye menneskelige tilblivelser. Dog er der ingen fast metodologi, som Krejsler påpeger, men mere et sigte - altså "at få kortlagt semiotikker, maskiner og assemblager og relationerne mellem dem." (s. 75)

Samtidige problematikker med deleuzianske vinkler

Denne redegørelse for de teoretiske forudsætninger munder ud i Krejslers fire analyseeksempler, der har til formål at vise, at mange af samtidens samfundsmæssige områder kan belyses ved hjælp af den franske filosofis teorier. Han understreger, at det for eksempel er muligt at anvende dem til kapitalismeanalyser, sammendragelsen mellem ontologi, politik og etik, og analyser af demokratiets grundlag (statstænkning versus nomadisk tænkning) med mere. Selv starter han ud med at belyse skellet mellem to begrebslige personer, nemlig den professionelle og kompetencenomaden, hvor sidstnævnte er et forsøg på at begrebsliggøre en person, som ikke er fastlåst til én fast profession, men i stedet "kan koble sig til træk fra betydningssystemer, som er vidt forskellige, når dette måtte være hensigtsmæssigt". Næste eksempel understreger betydningen af at aflæse, hvad der sker, når vi går fra disciplinsamfund til kontrolsamfundets flydende organiseringer, og understøtter betydningen af at udvikle et sprog, som er mere komplekst og anvendeligt for samfundsmæs-

sige analyser. Krejsler ser kontrolsamfundets normaltstand som værende den permanente krise, opkridtet af magthaverne og eliten, der gør det nødvendigt konstant at opfinde nye reformer, nye måder at udvikle personaler på og flere måder at udvikle sig selv på.

Det tredje eksempel indsnævrer analyserne til en specifik institutionel størrelse, nemlig skolen - og læring. Frem til 60'erne og 70'erne har skolesystemet primært været et slags signifierende regime, der har sikret faste betydninger i indholdet af begreber om mennesker og samfundet og produceret faste opdelinger mellem rigtigt og forkert, sandheder og ikke-sandheder og har subjektiveret elever via nogenlunde faste former for læring med belønning og straf og tæt overvågning og regelmæssige eksaminationer. Kontrolsamfundets læring er derimod et postsignifierende regime, som baserer sig på livslang læring. Det forsøger i højere grad at stimulere sine subjekter og forme deres begær i stedet for at bruge paranoide teknologier som overvågning og endeløse eksaminationer. Derved skabes altså den selvkontrol, som bliver magtformens væsen. At bruge skizoanalysen som kritisk instrument på dette eksempel, altså på området der drejer sig om, og hvordan studier og organisationer udvikles, kan eksempelvis medvirke til, at man kan bekæmpe og udfordre de arbejdsvilkår, der tvinger mennesker til at underkaste sig subjektiveringsformer, som holder dem på afstand af de glædesfyldte livsformer, man igennem andre potentialer kan fremtvinge - og se disse forhold i lyset af en diagnose, som har udgangspunkt i kontrolsamfundet.

I det afsluttende eksempel bevæger Krejsler sig via Fredric Jameson ind på livet af Deleuzes forhold til marxistisk teori og undersøger, hvordan mange af Deleuzes æstetisk-funderede teorier kan få relevans for samfundsvidenskabelige studerende og undervisere ved at lave koblingen til økonomiske, klasse-mæssige og samfundsstrukturelle temaer. Noologien forklares som modsætningen til den marxistiske ideologikritik og som et alternativ, som Krejsler beskriver "som studiet af tankens billeder og disses historicitet." (s. 114). Herefter redegøres der for, hvordan kapitalismen opererer som en slags aksiomer, der ikke behøver referere til nogle instanser udenfor sig selv, hvilket Krejsler betragter som en mulighed for at analysere de dogmer, der udgør dens grundlag, og igen "må skizoanalytikerens på jagt efter de potentialer for 'det gode liv' og 'det gode samfund', der alt taget i betragtning kan bidrage til at udvide,

hvad kroppe, sind og tanker kunne blive til, uden blot at blive en hovedløs tjener for kapitalistiske deterritorialiseringsinteresser.” (s. 120)

Afrundingsvis drager Krejsler ikke nogen endegyldig konklusion om, hvordan teoriernes sammensætninger og udviklinger fungerer teoretisk i sig selv, og hvordan Deleuzes arbejde som filosof kan kritiseres eller diskuteres. Men bogens formål har i mindre grad været dét, altså at komme helt ned i filosofierne, og i højere grad været at påvise de aktuelle forhold i vestlige samfund, som er mulige at tilgå ved hjælp af deleuziansk teori - og derved vise hvordan samfundsfaglige kan indarbejde en af de vigtigste kontinentale tænkere i deres arbejde, selv uden at have det fagfilosofiske udgangspunkt, det ville kræve uden hjælp at søge adgang til denne teoribygning.

Når nuet glipper

At leve i nuet og gå glip af det evige

Kristeligt Dagblads Forlag, 2019

Niels Jørgen Cappelørn

143 sider

Kr. 199,95

v/ idéhistoriker og forfatter Lise Sølund

Man skal være hurtig her og nu, for i ét nu eller i samme nu så foregår det hele for derefter at forgå, og så skal man i øvrigt leve i nuet, dog ikke hvis det står til Niels Jørgen Cappelørn, der er forfatteren af bogen *At leve i nuet og gå glip af det evige* - for hvem vil frivilligt gå glip af det evige, kunne man spørge om. Allerede titlen lægger direkte op til spørgsmålet om, hvad det "nu" er for noget, og allerede titlen fik mig til at spekulere over, hvad Cappelørn, der jo er kendt som Kierkegaard-kyndig, mener med sin titel. Søren Kierkegaard skriver: "Og nu Øieblikket. Et saadan Øieblik er af en egen Natur. Det er vel kort og timeligt som Øieblikket er det, forbigaaende som Øieblikket er det, forbigangent, som Øieblikket er det, i det næste Øieblik, og dog er det Afgjørende, og dog er det fyldt af det Evige. Et saadant Øieblik maa dog have et særligt Navn, lad os kalde det: Tidens Fylde." (Filosofiske smuler). Hvis man følger

Kierkegaard, så er øjeblikket netop fyldt af det evige, så dermed kan det nu, som bogens titel taler om altså ikke være det øjeblik, som Kierkegaard behandler.

Petitgrammer

Det skal derfor ikke være nogen hemmelighed, at jeg har haft lidt svært ved at finde sammenhæng og mening med bogen af Cappelørn, der ellers normalt skriver gode og vidende bøger. Man tænker over, om bogen er kristen forkyndelse eller eventuelt det modsatte, men titlen er ikke særlig kristen, for nuet eller det nærværende er jo netop, hvad vi plejer at markere i kristen sammenhæng. I bedste Martha- og Maria-stil, så ved vi jo godt, at det er Maria, der er nærværende og sætter alt i stå for at lytte til Jesus, mens Martha styrter fortravlet rundt i køkkenet og således går glip af Jesu ord eller simpelthen går glip af det evige. Tilsvarende kender vi nogle mennesker, der, fordi de skulle passe mark, kreaturer og konen, gik glip af gæstebuddet eller det kristne budskab, og hvorfor det evige ligeledes glippede her. Der er også noget, der glipper, når der i bogen står:

”Hvis Kristus siger, at han ikke kender os
Og ikke vil kendes ved os,
Så er det, hvad vi tidligere kaldte fortabelse.” (s. 25)

For at bruge samme ord, så vil jeg sige, at den Kristus kender jeg ikke, og ham vil jeg da heller ikke kendes ved. Sådan væves der rundt imellem ord, vers og udsagn, som man har svært ved at placere, og som virker malplacerede i sammenhængen. Indholdet består af såkaldte petitgrammer, hvis betegnelse er Cappelørns opfindelse, men hvis indhold traditionelt har et andet navn. Traditionelt kalder man eksempler på formen for denne måde at udtrykke sine tanker en aforisme, og denne er karakteriseret ved et indhold af korte udsagn, der rummer en eller anden form for livsvisdom, og petitgrammer er naturligvis udledt af noget småt, men hvorfor opfinde et nyt ord, kan man også spørge om. Det hele bliver meget fragmentarisk og den røde tråd er ganske fraværende. Dog er eksempelvis et udsagn som følgende en undtagelse:

”Tænkningen er aldrig fuldført og tilendebragt,
Men altid undervejs til ny erkendelse og til

Dybere indsigt." (s. 5)

Citatet vidner om god indsigt i filosofiens væsen, hvilket bogen gerne måtte have udfoldet yderligere og beskæftiget sig mere indgående med.

Gå i møde

Det er god indsigt og faktisk god kristendom, når der på side 28 forklares, at vi i troen bindes til Kristus i kærligheden til vore medmennesker, og at vi tillige i kærligheden går vore medmennesker i møde. Hvis det havde været den gennemgående pointe i de nedfældede sentenser og de forkyndende guldkorn, så havde jeg bedre kunnet følge med og følge en overordnet tanke med bogen, men vupti, så forlader vi den tankegang og springer ind i noget helt andet. Der bliver på side 34 slået fast, at "det gode liv" er et fantom, og det står nærmest som en slags påstand. Man tænker, hvor blev den filosofiske indstilling af, eftersom alle filosoffer netop stræber efter det gode liv eller etik, og kristent er det jo heller ikke, for her findes da vist ingen fantomer. Endnu en underlig udtalelse findes så på side 36, nemlig at delirium er frihed, og man tænker, hvordan kom den idé nu lige ind her, hvor der nederst på siden tales om bøn, som ganske vist, hvis den udvikles til sproglig opfindsomhed, let udarter til ren ordskvalder. Min far sagde gerne "Goddag mand økseskaft", når nogle udsagn og udtalelser kom ganske ud af det blå eller ud af sammenhængen, og her er en del mænd og økseskafter at ønske goddag.

Alt i alt er bogen et underligt sammensurium af alt mulig sammenblandet og sammenkog, og lige så hurtigt som man har læst den, så er det meste af indholdet gledet ud af ens erindring igen. Lige bortset altså fra titlen, som nok vil forblive i erindring til evig tid.

Det erotiske får også lige en kærlig omtanke:

"Når den erotiske lyst berøves sin kraft, bliver
Fantasien svagere stimuleret, og tanken mister
Noget af sin opfindsomhed og livlighed." (s. 141)

Min tanke er, at der er bestemt megen fantasi, opfindsomhed og livlighed i bogen, men hvad man helt skal bruge disse størrelser til må stå hen i det uvisse.

Det medicinske blikks fødsel

Michel Foucault

Klinikkens fødsel

Hans Reitzels Forlag, 2019

275 sider

Kr. 140,-

v/ Andreas Beyer Gregersen

Uanset om den franske filosof og historiker Michel Foucault har været et modefænomen inden for den akademiske verden i flere årtier, har han stadig meget at lære os. *Klinikkens fødsel*, som første gang blev oversat til dansk i 2000 og nu er blevet genudgivet på Hans Reitzels Forlag, er et godt eksempel på dette. Værket er nemlig både lærerigt i forhold til dets fokus på medicinsk historie omkring oplysningstiden og starten af det 19. århundrede - og tankeprovokerende i de konklusioner, der undervejs drages om, at de omstruktureringer af vores syn på liv, død og forbindelserne mellem disse to, som ifølge Foucault finder sted i den førnævnte periode, er karakteristiske for hele den moderne kultur og i høj grad også viser sig i dag. *Klinikkens fødsel* udkom i 1963 som et af Foucaults første værker, og det viser tydeligt den genrebrydende samt stilistisk set farverige måde at forske og formidle på, som går igen i resten af forfatterskabet. Foucault er en af de få filosoffer, som formår på en og samme tid at være vanskelig, lærerig og underholdende at læse på sin helt egen måde. Poesi, videnskab og filosofi står med andre ord ikke i modsætning til hinanden men fletter sig tværtimod sammen i en række skarp-sindige analyser og vovede påstande, der - som det bemærkes på bagsiden af værket - kan provokere, men aldrig gør Foucault til et kedeligt bekendtskab.

Fra essenser til lokaliseringer

Oversætteren Henning Silberbrandt har i anledning af genudgivelsen skrevet et forord, som giver en fin indgang til værket og dets skrivestil. I dette forord kommenterer han blandt andet på inddelingen af *Klinikkens fødsel* i forskellige dele. Formelt set falder det i to dele - den første del (kapitel 1-5) omhandler de politiske og institutionelle rammer omkring datidens hospitalsvæsen og oprettelsen af klinikker som både behandlings-, undervisnings- og forsknings-

institutioner, mens anden del (kapitel 6-10) er videnskabshistorisk orienteret og særligt omhandler fremkomsten af den "anatomisk-kliniske metode" fra cirka 1780 til 1830'erne. Men som Silberbrandt gør opmærksom på, viser særligt Foucaults forord og konklusion et tema, som man kan kalde en 'tredje del', omhandlende de konklusioner omkring moderne videnskab og kultur, som kan drages på baggrund af undersøgelser af disse områder. Og det er særligt denne del, som er filosofisk interessant. Som Foucault skitserer det i sit forord, er det nemlig grundlæggende forandringer af epistemologisk karakter, der er på spil i hans undersøgelse af, under hvilke forhold det lader sig gøre at opnå lægevidenskabelig erkendelse.

Det mest iøjefaldende i denne forbindelse er netop *øjets rolle* - øjet som en oplysende kraft, der i denne spirende moderne lægevidenskab kommer til at fungere aktivt som et værktøj til at finde frem til "sandhedens placering i tingenes indre mørke" (s. 28). Den mere umiddelbare forbindelse mellem sproget og de lægevidenskabelige objekter, som var tydelig i tidligere tiders fokus på sygdommes 'essenser', blev dermed kompliceret af sansorganernes og især synssansens mellemkomst. Men samtidig opstod en ny form for naivitet, der var forbundet med den voksende tro på en detaljeorienteret sensibilitet, som i sin udforskning ville kunne give sproget den dybde, som manglede tidligere. Spændingerne mellem sprog og perception kom derfor til at spille en stor rolle i de løbende diskussioner og brud, som fandt sted i denne periode, og som ligeledes var medieret af politiske forhold så som lægernes autoritet og kliniske rammer, der gav mulighed for lettere at sammenligne medicinske tilfælde. På denne måde er konklusionen, at med den moderne lægevidenskab ændrede forholdet mellem det synlige og det usynlige sig fundamentalt - med klinikkens fødsel følger en ny klinisk diskurs.

Foucault begynder derefter sin undersøgelse med at karakterisere den "klassifikatoriske medicin", også benævnt nosologi, der var særligt indflydelsesrig i perioden inden fremkomsten af den anatomisk-kliniske medicin. Inden for denne tankegang er en sygdom en evig essens, der kan opstilles klassifikatorisk i tabeller og oversigtstabeller, og som derfor ikke kan lokaliseres til ét specifikt sygdomstilfælde. Den syge er snarere et *udtryk for sin sygdom*; en særlig 'koloration' med kontekstafhængige komplikationer og omstændigheder men ikke desto mindre et eksemplar af en sygdomsart på samme måde

som én blomst er et eksempel på en planteart. Foucault fremhæver i den forbindelse, at kroppen som en geometrisk figur med lokaliserbare elementer - nyre, hjerte, lunger og så videre - spillede en underordnet rolle i modsætning til den senere patologiske anatomi. I stedet forestilledes sygdommen oftest at være en 'kvalitet', der ramte kroppen som helhed, og dermed måtte forstås og behandles som et helhedsbillede. Enhver detalje bør derfor relateres til det større billede - som en forfatter i tiden skriver, bør en, der skriver sygdomshistorie, omhyggeligt observere symptomer ligesom en maler nøje gengiver de mindste træk i ansigtet på en person for at få helheden til at passe.

I andet kapitel kastes læseren ud i de institutionelle rammer for overgangen til den anatomisk-kliniske metode. Det er samtidig her, at læseren også kan komme gevaldigt på prøve, da den historiske kontekstualisering er sparsom - der forudsættes især kendskab til fransk historiske emner - og længere citater på latin står uoversatte, hvilket oversætteren gerne måtte have gjort noget ved. For hvordan kan det forventes, at den gennemsnitlige læser kan læse latin men ikke fransk? Til gengæld gives et komplekst billede af, hvordan særligt Den Franske Revolution var med til at sætte øget fokus på det at praktisere som læge og på et fragmenteret sundhedsvæsen, som blev sat til politisk debat både før og efter revolutionen. Lægevidenskaben blev dermed også tilskrevet en frigørende rolle, og som man havde frigjort sig fra det gamle regimes undertrykkelse, skulle lægerne hjælpe med at frigøre borgerne fra al slags sygdom og ubehag - en opgave, som mange forestillede sig ville være nem at udføre, da et samfund uden ulighed og nød heller ikke ville forårsage kropslige lidelser som før.

Med den voksende tro på lægestanden - sideløbende med de politiske forsøg på at forhindre og kriminalisere 'kvaksalvere' - fandt der en lægeliggørelse af forsorgsarbejdet sted, som ellers var drevet af forskelligt slags personale. Kort sagt var det midt i denne proces, at klinikken så dagens lys, nemlig da der blev taget et opgør med hospitalernes hidtidige virke under Thermidor, som er en betegnelse for perioden mellem fjernelsen af den politiske leder Maximilien Robespierre fra magten i 1794 til oprettelsen af det udøvende regeringsorgan Direktoratet i 1795. Hospitalerne og deres aktiver, som tidligere at have været private foretagender, blev nationaliseret, de traditionelle lægeskoler og akademier blev opløst, og pludselig stod man i en åben situation, hvor 'lægeviden-

skaben' måtte søge efter nye steder at residere og nye undersøgelsesobjekter. Efter et stykke tid overdroges hospitalerne til kommunalt niveau, og det var i dette nye hospitalsmiljø, at medicinsk undervisning og forskning pludselig blev bragt sammen med den daglige behandling af mestendels fattige patienter. Som Foucault påpeger, var dette miljø dog også flertydigt fra begyndelsen: "Det var i princippet frit og åbent for indifferent eksperimenteren på grund af det ikke-kontraktuelle forhold mellem læge og patient, men samtidig strittede det af forpligtelser og moralske begrænsninger, der udsprang af en uudtalt, men presserende kontrakt mellem mennesket helt generelt og nød og elendighed i deres universelle form" (s. 131). Klinikken opstod som et svar på denne flertydighed.

Inden for klinikkens vægge blev den traditionelle forskel mellem en sygdoms essens og dens symptomer og tegn udvisket. I stedet kom de gennemgående symptomer, som lægerne nu stod over for dagligt hos massevis af patienter - eller som man så tegn på hos de lig, man skar op umiddelbart efter dødens indtræden - til at udgøre sygdommens "primærlag" (s. 139). Men epistemologiske spændinger var der stadig mange af såsom den mellem en praksisorienteret 'symptomatologi' og den sproglige analytik, som var nødvendig for at kunne foretage formelle korrelationer mellem det medicinske blik og beskrivelse. Hvis ikke sproget skulle bruges til at inddеле essenser, hvordan måtte det så anvendes? Samtidig udviklede det anatomisk-kliniske felt også en mere og mere "statistisk struktur", der med sit fokus på regelmæssige hyppigheder stred imod det samtidige fokus på de beskrivelser af kausale sammenhænge og perceptuelle lokaliseringer, der udgjorde hver enkelt og unikke sygdomstilfælde (s. 153). Men især i de 'lykkelige år', hvor klinikken først udviklede sig som et institutionelt nybrud, herskede der ikke desto mindre en myte om, at især lægens rene blik kunne fungere som et "talende øje", der kunne formidle lægevidenskabens umiddelbare sandhed gennem sin forbindelse mellem perception og beskrivelse (s. 166). Værkets sidste kapitler omhandler, hvordan nogle af disse spændinger udviklede sig i forbindelse med den patologiske anatomi og diskussionerne om sygdommes organiske natur samt forholdet mellem liv og død.

Særligt sidstnævnte spørgsmål er noget, som Foucault fokuserer på, og som er interessant for enhver, der måtte være filosofisk interesseret i døden som

tema. Foucault forsøger nemlig at vise, hvorledes der i disse år tilsyneladende blev lavet en sammenkobling mellem liv og død gennem det nye sygdomsbillede, som ikke var set tidligere. Således gik døden fra at være den absolutte modsætning til livet - en opløsning af det levende, hvilket sygdommen pegede imod - til at få 'sit eget liv'. Dette vil sige, at døden direkte blev tildelt en forklarende kraft, der som et spejlbillede på menneskelivet og dets konstitutive afsluttethed også blev en fortolkningsnøgle til sygdomme og deres patologiske liv. Et sådant spejlbillede var bogstavelig talt på spil i den fortolkningsproces, som foregik, når man forsøgte at forstå sygdomme ved at dissekere lig, der bar tydelige præg af dødens indtræden. Endnu en skillelinje fra tidligere tider blev dermed udvisket, idet sygdomme nu blev repræsenteret som en "intern afvigelse fra livet" frem for noget tilhørende en anden ontologisk orden (s. 210). Det er netop denne sammenvikling af liv, sygdom og død, som Foucault tager fat på som central i konklusionen i forhold til at forstå lægevidenskabens videre udvikling og dens betydning for vestlig kultur i det hele taget. På én gang afspejlede og forstærkede de lægevidenskabelige nybrud nemlig et nyt forhold til døden - og filosofisk relateret hertil menneskets status, hvilket også var med til at gøre medicin så central for filosofien, som den eksempelvis er blevet med udbredelsen af psykoanalytiske tilgange samt sundhedsetikkens rolle i moralfilosofi i nyere tid.

Desværre er det ikke mange sider, der ofres på disse vidtrækkende refleksioner, som derfor fremstår mere som en række skitser end en udfoldet argumentation. Til gengæld er det især disse tanker, som gør det værd at forsøge at stave sig igennem lægevidenskabelige termer og referencer, der ellers vil være fuldkommen ukendte for mange. Det åbne spørgsmål, som enhver så kan stille sig til sidst efter læsningen, er, om det den dag i dag stadig er sandt, som Foucault skriver til sidst i værket, at den "den dunkle, men solide matrice for vores erfaring", som blev udviklet i det 18. århundrede, fortsat dominerer og muligvis indskrænker vores tænkning (s. 262). Kan vi udelukkende forstå os selv som mennesker, individer og levende væsener gennem døden som et absolut referencepunkt? Og uanset det ene eller andet, er der så egentlig grund til at skifte en sådan referenceramme ud med andre uden disse tre gennemgående elementer og deres indbyrdes relationer - nemlig liv, sygdom og død?

For en menneskelig fremtid

Shoshana Zuboff

Overvågningskapitalismens tidsalder - kampen for en menneskelig fremtid ved magtens nye frontlinje

Informations forlag, 2019

758 sider

Kr. 399,95

v/ Mads Rangvid

Af nysgerrighed besøgte jeg for nogen tid siden - i min Google Chrome-browser på mobilen - et medlem af bevægelsen Generation Identitær på Facebook. Kun et par dage efter dukkede der en artikel op i nyhedsfeedet på min Android-telefon. Det var en "nyhedsartikel" fra Generation Identitærs hjemmeside, men på trods af at dens sandhedsværdi var yderst tvivlsom, inviterede konteksten til umiddelbart at afkode den som et stykke lødig journalistik, som den stod der midt blandt andre artikler fra traditionelt troværdige medier som DR, TV2 og de store dagblade. Det var en lille, men dog tankevækkende digital foreteelse. For hvordan kan det være, at firmaet, som oprindeligt førte sig frem under mottoet 'don't be evil', ensliggør og målretter på en måde, der validerer misvisende og radikaliserende indhold?

Det banale svar er selvfølgelig, at Google gør det for at tjene penge. Det meget mere nuancerede - og skræmmende - svar kan man læse i Shoshana Zuboffs bog om *Overvågningskapitalismens tidsalder*. I overvågningskapitalismen skal alt reduceres til data, som er til at søge i, indeksere, manipulere, analysere og købe og sælge. Fra det synspunkt er det ligegyldigt, hvilke værdier, normer, politiske idealer, følelser og meningssammenhænge data repræsenterer: pøllesnak, kartofler, kattevideoer og fascisme kommer ud på ét. Men hvilke logikker har ført hertil?

Virksomhedshistorier

Zuboffs bog består over lange stræk af virksomhedshistorier. Nøglerollerne spilles af Google og Facebook, hvis dominans på markedet for net annoncer Zuboff kalder et duopol. Men Amazon, Microsoft og måske også Apple er

heller ikke for fine i kanten, viser det sig. Gennem et omfattende empirisk materiale redegør Zuboff overbevisende for, hvordan de unge idealister i tech-virksomhederne har udviklet sig til mørkets fyrster, der truer med at tage fremtiden fra os. Dele af materialet har krævet sit at grave frem, for det er en væsentlig pointe, at tech-virksomhedernes rationaler må forblive skjulte. Hun baserer således den empiriske del af sin fremstilling på bunkevis af interne guidelines og undersøgelser, patenter, regnskaber, taler og kongresser, lækkede dokumenter og interviews med anonyme ansatte.

Zuboff følger især Googles udviklingen fra idealistisk start-up, der ikke vil have noget med reklamer at gøre, til globalt konglomerat, hvis ultimative mål altid er vækst - uanset omkostningerne. Oprindeligt vil man ikke have annoncer, og man vil ikke gøre ondt. Men da dot-com-boblen brister, kræver investorerne, at Google finder en effektiv måde at lave penge på sin imponerende søgeteknologi. Så her i begyndelsen af det nye årtusinde opdager Google, hvordan man kan kapitalisere på hovedhjørnestenen i overvågningskapitalismen: adfærdsoverskud, navnet for den information der drysser ud af al digital aktivitet. Herfra er der ingen vej tilbage, og det er elementært interessant at følge udviklingen, som også er tæt knyttet op på et relativt snævert persongalleri, som har de meget specialiserede, nødvendige kompetencer, og som cirkulerer mellem virksomhederne, således at ideerne og teknikkerne spredes.

Som en næsten naturlig konsekvens af terrorangrebene 9/11 2001 fremmes overvågningskapitalismens dataindhentningsoperationer af statslige aktører. Lovgiverens fokus skifter fra sikring af privatliv til sikring mod terror gennem overvågning. Mange politikere viser sig villige til at sætte snart sagt enhver privatlivsrettighed til side af hensyn til nationens sikkerhed. Der vandrer personale frem og tilbage mellem Googlesfæren og de offentlige magtcentre, herunder Det Hvide Hus, statslige tjenester og udvalg. Det gør det ulig meget nemmere at lobbye med henblik på at forhindre lovforslag, der skulle beskytte privatlivets fred og udplyndringen af adfærdsoverskud.

Selvom den dybere analyse af overvågningskapitalismens mekanik viser, at der er strukturelle kræfter på spil, som selv teknologiernes skabere har svært ved at styre, så er der ikke tale om en blind magt. Det er muligt at tale om overvågningskapitalisterne, for Zuboff sætter ansigter og stemmer på, og det gyser i

én at læse, hvordan for eksempel Googles koncernchef Eric Schmidt, grundlæggeren af Facebook Mark Zuckerberg og andre centrale skikkelser bralrer med deres magt og visioner. Overvågningskapitalismen er ikke et uomgængeligt resultat af den digitale teknologi. Som Zuboff konstaterer, er overvågningskapitalismen skabt af mennesker, og derfor kan den ændres af mennesker. Men en forudsætning for at kunne forandre er at forstå.

At nævne er at tæmme

Selvom aktørerne, deres manøvrer og visioner er interessant læsning, er Zuboffs væsentligste indsats analysen af overvågningskapitalismens mekanik. Zuboff argumenterer med reference til de totalitære bevægelser opkomst i begyndelsen af det 20. århundrede for, at magtformer uden fortilfælde kan overrumple os, fordi vi i mangel af erfaring ikke kan se dem og identificere deres virkninger. Analysen skal altså sætte os i stand til at se og siden handle mod de nye magtformer. At nævne er at tæmme, siger Zuboff. Til denne benævnelse udvikler hun et helt arsenal af gode begreber.

Først og fremmest er der det ovennævnte *adfærdsoverskud*. Adfærdsoverskud er oprindeligt et affaldsprodukt fra brugernes handlinger på nettet. Hver gang der søges eller klikkes, efterlader det spor (adfærdsdata). Nogle af sporene blev i første omgang brugt af virksomhederne som feedback til at justere programmerne og forbedre brugeroplevelsen, og resten blev betragtet som overflødig dataaffald. Men dataaffaldet viste sig at have en helt anden hård værdi. Google opdager nemlig, at alle disse adfærdsspor kan sige noget meget præcist om brugerne, og at sporene derfor kan bruges til at målrette annoncer. Jo mere virksomheden ved, jo mere præcist kan der målrettes, og med jo større sikkerhed fører målretningen af annoncer til afsætning for annoncøren. Ved opdagelsen af adfærdsoverskud finder Google med andre ord sit guldæg.

Det attraktive er, at Google og siden Facebook med meget stor sikkerhed kan forudsige, hvilke brugere der vil være interesseret i hvilke produkter. Denne viden kan sælges til annoncører som *forudsigelsesprodukter*. Sidenhen går bestræbelsen på at udvikle teknikker til også at manipulere brugerne til at indtage en bestemt forbrugeradfærd, eksempelvis købe bestemte produkter. Hermed opstår *futuresmarkeder for adfærd*. Til såkaldte tredjeparter (altså andre virksomheder) sælger de overvågningskapitalistiske virksomheder data-

profiler og teknologier, som kan forudsige og i bedste fald regulere brugernes adfærd.

Med tingenes internet (IoT), hvor alt fra biler, køleskabe, wearables, dukker, pacemakere, robotstøvsugere og rektal-termometre indhenter data om os, fører konkurrencen til, at overvågningskapitalismens mekanik udvides til den analoge verden. Varer og tjenester er blot forsyningsveje til mere overvågning, og overvågningen skal føre til ændrede handlinger i den virkelige verden. Alt skal gøres til data, og målet er i yderste instans at automatisere os:

”Forudsigelsens imperativ forvandler de ting, vi ejer, til ting, der ejer os, så de kan gengive mangfoldigheden og værdierne i vores verden, vores huse og vores kroppe som velafrettede genstande, der kan bruges til beregninger og konstruktioner på vejen mod profit.” (s. 299).

At denne forretningsmodel er profitabel afspejler sig i, at Google sammen med Facebook sidder på op mod 90 % af annonceindtægterne fra internettet, og at de overvågningskapitalistiske selskaber ligger i den absolutte top af verdens mest værdifulde selskaber.

Udplyndringskredsløbet

Topplaceringerne lægger dog ikke en dæmper på dataindsamlingen. Tværtimod. Som en naturlig konsekvens af det almindelige kapitalistiske princip om kapitalakkumulation følger et krav om at indhente mere data (*indhentningens imperativ*), og hermed sætter *udplyndringskredsløbet* i gang.

Udplyndringskredsløbet beskriver en strategi med politiske, administrative og tekniske operationer, der sættes i værk for at muliggøre overvågning gennem nye teknologier (for eksempel Gmail, Google Glass og Google Street View). Et vellykket kredsløb består af fire faser: *Indtrængning*, hvor det handler om at trænge ind i og ”kidnappe adfærdsoverskud fra markedsfrie områder i hverdagslivet”; det kunne eksempelvis være emails, en telefon, en gade, en tur i parken, billeder af ens børn, ”ens interesser og smag, tårer, opmærksomhed, følelser og ansigt.” (s. 170). Den slags indtrængning kan føre til modstand, hvorfor de næste faser sætter ind, som da Google afbødede modstand mod optagelsen af hele verden i projektet Google Street View. Denne fase kaldes *tilvænnning*. Umiddelbare forsøg på at forhindre indtrængen gennem lovgivningsmæssige tiltag bremses af retssager, lobbyisme med mere, og efter-

hånden bliver befolkningen følelsesløs: "Med en blanding af accept, hjælpeløshed og resignation begynder folk at vænne sig til den nye indtrængning. (...) Den egentlige indtrængning, som engang var utænkelig, kryber langsomt frem mod at blive almindelig." (s. 171). I *tilpasnings- og omdirigeringsfaserne* laver firmaet små, overfladiske justeringer for at imødekomme eventuelle uomgængelige juridiske krav fra myndigheder og offentlighed, mens erobringen belægges med ny retorik og designelementer, så forsyningsoperationerne tilsyneladende kommer i overensstemmelse med samfundsmæssige og juridiske krav.

Google Street View er blot et af utallige eksempler og slet ikke det mest skræmmende. Google Street View holder sig på overfladen, men Zuboff dokumenterer med mange eksempler, at målet er at indhente data om alle steder og alle mennesker fra yderst til inderst. For overvågningskapitalismen er mennesker ikke subjekter, endda ikke forbrugere. Mennesker er objekter, hvorfra der skal eksproprieres råmateriale til futures-markederne for brug af viden om adfærd: "Nu er det menneskets natur, som bliver skrabet ud og flået af og skal fungere som markedsprojekt". (s. 119)

Det nye produktionsmiddel for denne markedsmodel er *maskinintelligens*. I hvert fald tre forhold ved den er væsentlige at notere sig. For det første er maskinintelligens så teknologisk kompleks, at det er endog meget svært for lægmand at forstå, hvordan den opererer. For overvågningskapitalisterne har det den fordel, at det er nemmere at skjule det egentlige forehavende, og dertil synes det overbevisende, når der tales om de teknologiske "fremskridts" uundgåelighed. Dette gør det svært at værne sig mod overvågningskapitalismens virkninger. For det andet gør maskinintelligensens kompleksitet, der både handler om konstruktionsprincipper og omkostningstung hardware, at det kun er ganske få virksomheder, der har ressourcerne til at beherske den. Dette styrker i sig selv monopoldannelser, hvor monopolerne opsluger know-how (Zuboff anslår, at der på verdensplan findes omkring 10.000 personer, som har forstand på teknologien bag maskinintelligens), så offentlige myndigheder og uafhængige forskningsinstitutioner ikke har kapaciteten til at kigge tech-virksomhederne i kortene. Endelig er det for det tredje så djævelsk, at maskinintelligensens styrke er afhængig af, hvor meget data den fodres med. Jo mere data, jo mere præcise bliver profileringer og forudsigelser, og det vil

sige jo mere attraktive produkter at erhverve for aftagerne (tredjeparter). Her af *indhentningens imperativ*.

De to tekster

Som det fremgår, er der en heftig asymmetri i vidensfordelingen i overvågningskapitalismens tidsalder. Zuboff taler om, at der er to tekster. En offentlig tekst, som vi alle bidrager til i form af opslag med billeder, tekst og video, likes, kommentarer, blogindlæg, deling af playlister, fitnessresultater, løberuter, træningsplaner, ja, alt hvad der registreres og videreformidles digitalt, samt alt hvad offentlige myndigheder og tech-virksomheder gør tilgængeligt. Den offentlige tekst er vi selv brugere af, og det er den vi hylder, når vi - og tech-virksomhederne - fremhæver de digitale, kommunikative teknologiers mange fordele, eksempelvis social udveksling, ytringsmuligheder, demokratisk deltagelse og oplysning. Bag den offentlige tekst findes imidlertid en *skyggetekst*. Med det foregående in mente er det oplagt, at vi selv skriver til skyggeteksten i form af adfærdsoverskud, når vi bruger den offentlige tekst. Og i et moderne, digitaliseret samfund er det noget nær umuligt at undgå at bidrage til skyggeteksten. Men skyggeteksten er ikke *for* os. Den er fortrolig, for den handler *om* os; den er en "svulmende akkumulering af adfærdsoverskud og analyser deraf og fortæller mere om os, end vi selv på nogen måde kan vide." (s. 224)

At skyggeteksten ikke er for os, siger sig selv, for overvågningskapitalisterne bruger deres viden fra skyggeteksten til at forme den offentlige tekst til deres egen fordel. Zuboff henviser til de mange afsløringer af, at Google og Facebooks algoritmer manipulerer den offentlige tekst på måder, der tjener deres økonomiske interesser, for eksempel ved udvælgelse og rangering af søgeresultater eller indhold i nyhedsfeed: "De er med til at skabe den verden, de påstår blot at 'vise' os." (s. 225)

Ved hjælp af begreberne 'tuning', 'herding' og 'conditioning' eksemplificerer Zuboff, hvordan overvågningskapitalismen er i stand til at påvirke vores adfærd i den retning, der er mest profitabel. Tuning går ud på at stemme sindet således, at der øves en subtil påvirkning, også kendt som nudging. Med herding ("genne") former man simpelthen en brugers umiddelbare omgivelser og åbner eller lukker hermed for bestemte handlemuligheder, for eksempel ved at fjernstyre hvorvidt en bilejer kan tænde sin bilmotor, hvis han ikke har

betalt sin forsikringspolice. Endelig handler conditioning (jævnfør behaviorismens "operant betingning") om, at belønne eller straffe bestemte former for adfærd.

Zuboff diskuterer med reference til Sartres frihedsbegreb, hvad der sker med individualiteten under sådanne betingelser:

"Hvad bliver der af min *vilje til at ville* mig selv i første person, når markedsuniverset omkring mig forklæder sig som mit spejl og skifter skikkelse i overensstemmelse med det, det selv har besluttet sig for, at jeg føler eller har følt eller vil føle, og dermed ignorerer, skubber, irttesætter, opmuntrer eller straffer mig?" (s. 343)

Det er ikke blot et simpelt erkendelsesmæssigt problem, at der er områder af virkeligheden, som vi bliver forholdt adgang til, og andre områder af virkeligheden som bliver formet for os. Det er et eksistentielt problem, og det er en fundamental trussel mod demokratiske samfund, hvor autonome individer er forudsætningen for fri, politisk stillingtagen.

Ideologien og individualiteten

Overvågningskapitalismen er uden tvivl en trussel mod det liberale demokrati (udfordringen stikker endda så meget dybere, at Zuboff kun runder trusler som Trump-valgkampen og Cambridge Analytica en passant; de er så indlysende, at vi ikke må tro, at eliminering af den slags er redning nok). Det er dog ikke sådan, at overvågningskapitalisterne er interesserede i at overtage samfundet, som var der tale om en totalitær magt, der vil herske over krop og sjæl i overensstemmelse med en bestemt politisk religion. I dialog med Hannah Arendts undersøgelser af totalitarismen finder Zuboff frem til en række sammenfald, men også væsentlige forskelle. Den magtform, som overvågningskapitalismen udvikler, kalder Zuboff for *instrumentær magt* eller *instrumentarisme*. Instrumentær magt er en magtform, der kender og former menneskelig adfærd med tanke på andres mål. Den er totalitær i den forstand, at den udøver livsafgørende indflydelse og kontrol på alle medlemmer af samfundet, idet den har total vished om alle afkroge af samfundet og individernes livsverdner. Men den adskiller sig fra totalitarismen på meget afgørende punkter: Den instrumentære magt udøver ikke vold, men vinder sin magt ved at udøve kontrol over vidensfordelingen i samfundet; den instrumentære magt kræver

ikke lydighed af individet, men fuldstændig gennemsigtighed; den instrumentære magt forsøger ikke gennem genopdragelse at ændre personlighedens kerne, men klarer sig fint ved udefra at påvirke adfærden. Mens det centrale symbol for totalitarismen er Big Brother, er instrumentarismens symbol Big Other (der oversættes Den Store Anden, men ikke uden at den vigtige reference til George Orwells roman går tabt):

”Den Store Anden går ikke op i, hvad vi tænker, føler eller foretager os, når blot dens millioner, milliarder og billioner af sansende, aktiverende og computerbearbejdende øjne og ører kan observere, gengive, dataficere og instrumentalisere de enorme lagre af adfærdsoverskud”. (s. 442)

Denne instrumentære magts indstilling til de undergivne kalder Zuboff for *radikal ligegyldighed*. Det er den radikale ligegyldighed, der gør, at jeg får vist ”nyhedsartikler” fra Generation Identitær; det er ikke, fordi Google har som ideologisk mål at opdrage mig som højreradikal.

Nok er instrumentarismen radikalt ligeglad, men Zuboff dokumenterer overbevisende gennem en lang analyse, hvordan flere teoretikere i omegnen af Googles og Facebooks univers (blandt andet Googles cheføkonom Hal Varian og MIT professor Alex Pentland) drømmer om et perfekt kalibreret *sammenløb* mellem information, maskinintelligens og menneskelig adfærd. Pentland taler om en socialfysik. Det er visioner om et behavioristisk paradis, som ikke lader B. F. Skinners visioner noget som helst tilbage. Det er en vision om et fuldstændigt digitaliseret og gennemlyst samfund, hvor alle som i en sværmebevidsthed opererer unison for at opnå det maksimale udbytte. Det er et samfund, hvor alle bevæger sig fredeligt samme vej, og hvor planer afløser politik, når alle dele arbejder harmonisk mod samme kollektive mål. Det er et samfund, som er befriet for fejl, uheld og rod. Men det er klart, at det også er et samfund, hvor der ikke er plads til, at subjektive viljer skaber friktion ved pludselig at ville noget andet. Individualitet er en trussel mod den instrumentære utopi. Hvad de visionære ikke taler så meget om, er den nye samfunds-klasser af ”tunere”, der bestandigt arbejder på at samstemme og gennem menneskene i den rigtige retning, men det er selvfølgelig tech-virksomhedernes maskinprofeter, som skal udgøre denne klasse.

Uanset hvor gakkede og urealistiske disse visioner synes, er det bekymrende, at de flourer blandt i hvert fald nogle af topfolkene i denne verdens på alle niveauer mest indflydelsesrige firmaer. Og mindre bekymrende bliver det ikke, når Zuboff på baggrund af udviklingspsykologiske teorier sandsynliggør, at teenageårenes psykologiske udviklingsmekanismer og identitetsdannelse udnyttes og påvirkes voldsomt af de digitale miljøer, som tech-virksomhederne sluser de unge ind i. Den jeg-dannelse, som en naturlig udvikling bør føre med sig, trues i en grad, så Zuboff kan tale om individualitetens død.

En ny modstand

Zuboff demonstrerer gennem bogen, hvorfor det strider mod overvågningskapitalismens natur at respektere privatliv, og hvordan tech-virksomhederne bestandigt modsætter sig lovmæssig regulering eller ligefrem bryder loven. Til det aspekt af sine operationer har overvågningskapitalismen haft god gavn af, at internettet i sine første mange år var fuldstændigt fri for lovmæssig regulering, og siden af det neoliberale paradigme der har hersket i hele dens levetid, og som har fungeret som ideologisk legitimering af modstanden mod regulering.

Men regulering er ifølge Zuboff nødvendig, hvis vi skal sikre os retten til fristeder, hvilket er en forudsætning for dannelsen af en autonom identitet og retten til at definere fremtiden. For det enkelte individ kan ikke på egen hånd skærme sig mod overvågningskapitalismen - uanset hvor kritisk omgang man har med apps, browsere og andre teknologier, vil de nye magthavere altid finde en måde at trænge ind. Asymmetrien i vidensfordelingen er for stor til, at individet kan vinde den kamp. Zuboff argumenterer for, at der er brug for kollektiv handling. Hun foreslår nye typer af demokratiske myndigheder med maskinressourcer og ekspertise til at læse med i skyggeteksten, så vidensfordelingen bliver udjævnet. Det diskuteres forsigtigt, om den europæiske GDPR-lovgivning kan være et første skridt på vejen mod at tæmme den instrumentære magt, men det er, som om Zuboff forventer, at der må endnu skrappe midler til, når hun skriver om syntetiske erklæringer, der har til opgave at ændre hele spillet fundamentalt:

”Kollektiv handling vil være nødvendig, hvis det endelig skal lykkes os at erstatte lovløshed med love, der fastslår retten til fristeder og retten til at

definere fremtiden som afgørende for et tilfredsstillende menneskeliv.” (s. 569)

Med en sådan erklæring kunne det måske synes, som om Zuboffs bog er et generalopgør med kapitalismen. Det er den ikke. Ved begyndelsen af det 21. århundrede var der et vindue, hvor de nye teknologier kunne have åbnet en tredje modernitet, der understøttede den individuelle frihed, men i stedet lærte tech-virksomhederne at kapitalisere på individet ved at gøre det til objekt. Zuboff taler i positiv modsætning hertil om en informationskapitalisme, hvor der er et gensidigt forhold mellem virksomheder og forbrugere. I al beskedenhed er det den gensidighed, hun taler for at genetablere gennem regulering og privatlivsbeskyttelse.

Et monumentalt værk

Overvågningskapitalismens tidsalder er en frugtbar hybrid. Zuboff trækker på en mængde forskellige fagdiscipliner og fremstillingsformer for at afdække og forklare fænomenet overvågningskapitalisme. Selvom Zuboff er i stadig dialog med en kontinental filosofisk tradition med tænkere som Arendt, Sartre og Durkheim, er hendes værk ikke teoritungt eller vanskeligt tilgængeligt. Arbejdet er filosofisk for så vidt, som målet er at analysere og forme begreber til at fatte en række komplicerede mekanismer, men det gøres med udgangspunkt i det empiriske materiale, hvorfor det lykkes hende at gøre problemstillingerne konkret anskuelige. I sprogbroen manifesterer det sig, at bogen også er et kampskrift, som vil animere til handling gennem identificeringen af en trussel. Det lykkes Zuboff godt med allerede i udformningen af sine begreber (for eksempel 'udplyndringskredsløb', 'befæstning', 'erklæring som invasion'), og det ligner erklæringen af et retorisk valgslægtskab, når hun meget tidligt i bogen henviser til Karl Marx' billede af kapitalismen som en vampyr. Det er samme sproglige leje med saft og kraft, Zuboff anlægger. At det sine steder kammer over og bliver vel patetisk, er til at leve med, bogens øvrige kvaliteter taget i betragtning.

Zuboffs bog om *Overvågningskapitalismens tidsalder* er monumental i den forstand, at den repræsenterer et enormt arbejde med at gennemtrawle overvågningskapitalismens korte historie og begrebsliggøre dens funktionsmekanismer, som jeg har forsøgt at skitsere her. Hvad jeg ikke har berørt, er de

mange grundige analyser af konkrete teknologier, deres forførelseskraft og deres konkrete indgreb i brugernes livsverdener. Ligesom der ikke har været plads til at omtale betydningen af firmaernes "uundgåelighedsretorik", institutioneringen og effekterne af de såkaldte ikke-kontrakter, afløsningen af tillid med sikkerhed med mere. Disse aspekter er ikke mindre interessante end afdækningen af den økonomiske logik, for de peger alle sammen på overvågningskapitalismens mangeartede virkningsmåder og effekter. At få samstemt alle disse elementer i ét værk er en imponerende bedrift.

Derfor er det næsten heller ikke fair at ønske sig mere, men måske er det netop, fordi Zuboff åbner en dør, at man savner nogle mere nuancerede undersøgelser af, hvad tempoet i de nye teknologier betyder - både for deres implementering og for formningen af vores verdener. Eller grundige fænomenologiske undersøgelser af, hvordan de digitale rum former vores perception og tids- og omverdensforståelse. Det må der følge mere om, eller andre må tage over, for Zuboffs bog må forstås som en åbning. Den er en opfordring til at kaste sig ind i kampen for at gøre den digitale fremtid til en verden med fristeder, hvor mennesker kan høre hjemme.

Stemmens begær udfoldet

Mladen Dolar

En stemme - ikke andet

Forlaget Mindspace, 2019

312 sider

Kr. 298,-

v/ Nikolaj Mosgaard Sømod

I *En stemme - ikke andet* sættes der et kompromisløst fokus på stemmen, et område Mladen Dolar mener er blevet negligeret i nyere filosofisk tænkning. Det endegyldige formål med værket er at finde det, han kalder objekt stemmen, en fonetisk pendant til Lacans *objet petit a*, et uopnåeligt begærsobjekt. Objekt stemmen er således et *objet petit a*, der kan sættes i, næsten, direkte forbindelse til det kropslige. Dolar betoner i indledningen vigtigheden af pro-

jektet med et citat fra en af vor tids store filosoffer: "Giorgio Agamben har en god replik: "Jagten på stemmen i sproget - det er den vi kalder tænkning" [...] altså jagten på det, der overstiger sprog og betydning." (s. 19). *En stemme - ikke andet* er netop eksempel på denne jagt.

Dolars tilgang er på overfladen meget metodisk. De første fem kapitler af bogen undersøger stemmen ud fra hvert deres respektive område: lingvistisk, metafysisk, fysisk, etisk og politisk, og er ganske simpelt navngivet derefter. Sandheden er dog, at Dolar har en skøn og legende tilgang i sin undersøgelse, både i (hans eget) sprog og i behandlingen af materialet. Der benyttes et væld af overraskende referencer til at underbygge pointerne, til dels fra den vestlige filosofihistorie, men i lige så høj grad fra de seneste par århundreders populærkultur. Bogen kulminerer i de sidste to kapitler med læsninger af henholdsvis Freuds og Kafkas stemme, ud fra hvad der indtil dette punkt er blevet afdækket om objekt stemmen.

Første kapitel omhandler stemmens lingvistik. Her etableres forskellen mellem Saussures *signifiant* og fonemet, og sproget reduceret til dets grundelementer. Dette leder videre til en udforskning af tre aspekter af stemmen: "accenten, intonationen, stemmens klang." (s. 32). Den menneskelige stemme benytter disse virkemidler til at styrke og manipulere meningen i sproget. Efterfølgende kigges der på den pre- og postlingvistiske stemme - hikke, hoste, latter, skriget og lignende. Dolar argumenterer for at også disse 'primale' stemmer bærer dyb mening, og bør undersøges med samme vigør som andre aspekter af stemmen.

I andet kapitel kaster Dolar sig over stemmens metafysik, hvor logocentrisme og fonocentrisme stilles over for hinanden med Derrida som repræsentant for førstnævnte og Lacan som ledestjerne mod sidste. Der dannes en forbindelse mellem stemmen og bevidstheden. Hvor Derrida ser stemmen som udtryk for en (selv)genkendelse, påpeger Lacan at stemmen nærmere er en indre udfordring for genkendelsen. "Så snart der er en overflade, som sender stemmen tilbage, får stemmen sin egen autonomi og træder ind i den andens dimension. Den bliver en ydre stemme, og Narcissismen krakelerer." (s. 58).

Derefter kaster Dolar sig i tredje kapitel over stemmens fysik. Her introduceres den akusmatiske stemme, stemmen uden synligt ophav, som bærer af en særlig stærk autoritet. Endnu mere interessant er det måske, hvordan den akusmatiske stemme reagerer på at blive demaskeret, når fokus flytter sig fra den frygtindgydende stemme, til det hul hvor stemmen kommer fra. Endvidere påpeges det, hvordan den akusmatiske stemme har mistet sin karakter i det moderne samfund, hvor højtalere og telefoner er blevet allestedsnærværende objekter.

Fjerde kapitel udforsker stemmens etik. Sokrates' *daemon*, den guddommelige stemme der styrede Sokrates' virke, indleder kapitlet. Dolar anser hverken *daemon* for at være fornuftens stemme eller formidler af universelle sandheder, men som en invitation til en livsførelse i filosofiens ånd. Efterfølgende bringes Kant, Rousseau og Freud ind i diskussionen, med hver deres pendant til *daemon*: det kategoriske imperativ, den savoyiske sognepræst og selvfølgelig superego. Alle disse læses op imod hinanden, og deres individuelle forhold til den Anden afgrænses. Stemmen etableres som værende ophav til loven, men loven må nedskrives for at være tilgængelig og gældende.

Som afslutning på disse opklarende kapitler sættes der spot på stemmens politik. Her arbejdes der videre med stemmen som lov. Stemmen bærer større magt end det skrevne sprog i al politik, men intet sted mere end hos den totalitære stemme. Hvor stemmen før skulle nedfæstes i skrift for at blive lov, er den totalitære stemmes tale lov i udgangspunktet og har samtidig magten til at suspendere den nedfæstede lov. De oplagte eksempler på dette og de totalitære regimer, Dolar udforsker, er nazismen og stalinismen. Kontrasten mellem de to totalitære regimers fremførelse af talen, Hitlers energiske performance og Stalinisternes træge oplæsning, påpeges og deres relation til den Anden afklares og i samme håndlag forklares også, hvorfor begge former for fremførelse var essentielle for regimernes dannelse og opretholdelse.

Efter de fem indledende kapitler, har Dolar fået placeret objekt stemmen i Limbo mellem en række forskellige dikotomier: "Så endnu en gang ser vi en tvetydig ontologi - eller snarere topologi: stemmen lokaliseret "mellem to", placeret præcis i det mærkelige skæringspunkt [...] mellem subjekt og Anden [...] krop og sprog [...] *phone* og *logos* foruden *zoe* og *bios*." (s. 149, 174). Dolar

får altså altid placeret stemmen i en form for interferens mellem to lige stærke aktører, og den bliver dermed noget nær en katalysator for bægeret. De sidste to kapitler benytter denne position til at kaste nyt lys over Kafka og Freuds virke samt sætte stemmen i et helt nyt perspektiv.

I stedet for at udlægge indholdet af de to afsluttende kapitler, crescendoen af de første fem kapitler, som hver er fantastiske i deres egen forstand, vil jeg opfordre læser til selv at anskaffe sig et eksemplar af Mladen Dolars værk - det er i sandhed formidabel litteratur. De lidt tungere afsnit finder god kontrast i de velvalgte og utroligt spændende nedslag i kultur- og filosofihistorien, der ikke mindst hjælper med at konkretisere Dolars overvejelser, men samtidig fungerer som åndehuller i teksten, hvilket gør værket meget tilgængeligt. Endvidere skriver Dolar nogle formidable opsummerende og konkluderende afsnit i hvert kapitel, der er så perfekt udkrystalliserende og tilpas pædagogiske, at man aldrig vil føle sig tabt længe. Bogens sande force er således den lethed, hvormed den fremfører og anvender Lacans psykoanalytiske teori, så enhver kan forstå.

Hvad kan vi bruge pessimismen til? – Ikke så lidt endda!

Per Jepsen

Pessimisme

Aarhus Universitetsforlag, 2018

60 sider

Kr. 49,95

v/ Jane Straschnaja, cand.pæd.pæd.fil

Der er endnu engang dømt tænkepause fra Aarhus Universitet, og denne gang bliver vi ført gennem pessimismens dale af filosofisk lyseslukker, forfatter og adjunkt i filosofi, Per Jepsen. Dog skiller denne tænkepause sig ud fra mængden, der alt i alt efterhånden tæller i omegnen af 70 eksemplarer. Per Jepsens bog er nemlig som den eneste i samlingen sort på forsiden, og titlen er skrevet

med hvide bogstaver. Bogserien er ellers typisk layoutet med forskelligfarvede bogstaver på en hvid forside, men nu bliver det sort på hvidt, og så er vi ligesom i gang. Elegant tænkt.

Kender man en smule til denne bogs forfatter, vil man også vide, at netop Per Jepsen er lidt af en frontkæmper på sit område. Han insisterer således på 'retten til at være ulykkelig' og må siges at være en fisk, der stædigt svømmer mod tidens ellers stærke strøm af såkaldt optimisme og positiv tænkning. Men er det nu blevet forkert at tænke positivt? Det får vi svar på i denne lille pamflet på i alt fire kapitler, der hver især indkredser emnet.

Er der grund til optimisme?

Lad os slå fast med det samme: Per Jepsen har intet imod et positivt livssyn, og det er ikke hans mission at få skovlen under glade mennesker. Han tillader sig dog at sætte spørgsmålstejn ved det, han kalder 'optimisme på autopilot'. Det er med andre ord som om, de færreste mennesker sætter spørgsmålstejn ved, om det på alle områder i livet gælder om at bevare optimismen. Per Jepsen kritiserer den refleksionsløse tilværelse, hvor man pr. definition bare er optimistisk, selvom det egentlig ofte går imod den virkelighed, man rent faktisk befinder sig i. Men vi har jo lært, at vi skal være optimister: "Overalt fra jobsøgningskurser til datingsider fejrer den positive tænkning triumfer. Det gælder om at præsentere sig selv som glad, positiv og optimistisk, og hvis man ikke gør det, skal man ikke regne med at have ret mange chancer nogen af stederne." (s. 9-10)

Bogens første kapitel bærer titlen "Smil eller dø!", og mon ikke forfatteren har ladet sig inspirere af den amerikanske bog med samme titel, *Smile or Die* af Barbara Ehrenreich. Per Jepsen er nemlig - trods alt - ikke alene med sine synspunkter, og blandt andet Barbara Ehrenreich retter skarp kritik mod den amerikanske befolkning, som i højere og højere grad synes at marginalisere sådan noget som kritisk tænkning.

Helt grundlæggende har vi lært, at det er det rigtige at være positiv og det forkerte at være pessimistisk. Så enkelt er det. Tilsyneladende. Fuldstændig på linje med at vores kultur hylder de ekstroverte frem for de introverte. Der er altid chance for sol men risiko for regn, for ingen kan jo lide regnvejrs? Og så

skal vi huske at smile på billeder - ellers er de ikke gode, forstås. Eksemplerne er utallige, handlinger og holdninger i stort og småt går meget i 'optimistisk retning', men det er blevet bevidstløst og automatisk og mangler refleksion, kritisk sans og ærlig stillingtagen til livet og omverdenen.

Per Jepsen fremhæver i bogen, at psykologer for så vidt altid har været på optimismens side, og at holdningen til pessimisme ligefrem er, at den bør medicineres væk. Sagen er, at vi har fået blandet tingene effektivt sammen, og der kan ikke sættes lighedstegn mellem pessimisme og sådan noget som depression.

Optimisme og pessimisme er mere end blot arveanlæg

Per Jepsen mener, at pessimisme skal betragtes som en måde at forstå verden og livet på. Som mennesker kan vi ikke lade være med at stille de store spørgsmål. Vi søger efter at vide, hvordan verden hænger sammen, og hvordan mennesker grundlæggende er. Livet igennem lærer vi os selv at kende, og vi leder efter en mening med vores eksistens. Dette er et grundvilkår: "Det vidste den østrigske psykolog Victor Frankl, der af samme grund hævdede, at behovet for mening er et lige så vitalt menneskeligt behov som føde og seksuel tilfredsstillelse." (s. 17). Pessimisme er en måde at anskue livet på, og det er derfor en misforståelse at tilskrive pessimismen at være et personlighedstræk eller en væremåde.

Pessimismen i historisk kontekst

Rent idehistorisk har der op gennem tiden været filosofisk tradition for at tillægge verden og tilværelsen både fornuft og sammenhæng. Dog findes der en pessimistisk tankegang, som det aldrig er lykket helt at udrydde. Per Jepsen peger blandt andet på den gnostiske tradition (som stammer tilbage fra de første århundreder efter Jesu fødsel), som har en diametralt anderledes holdning til verden. Ifølge gnostikerne er verden ond, og frelsen er derfor en frelse væk fra verden. Denne holdning kan en filosof som Schopenhauer fuldt ud tilslutte sig. Ifølge ham var verden nemlig så åbenlyst ond, at det havde været bedre, om vi aldrig var blevet født.

"Schopenhauer skriver i en optegnelse fra 1832, at han allerede som 17-årig blev så grebet af verdens jammer og elendighed, at han konkluderede, at den ikke kunne være frembragt af en god og alvidende Gud. Derimod var den højst

sandsynligt i stedet skabt af en djævel, der ligefrem glædede sig ved at se sine skabninger lide.” (s. 26)

Hvorfor har vi brug for at bevare pessimismen?

Per Jepsen giver fem stærke grunde til, at pessimismen er værd at bevare. Disse grunde ville det næsten være synd at afsløre nærmere her, men ét af hovedargumenterne for pessimismens berettigelse er blandt andet, at det er et umuligt - og urimeligt - projekt at medicinere eller tænke sig ud af helt grundlæggende eksistentielle levevilkår. Selve menneskelivet er baseret på nogle grundvilkår, som ikke står til at ændre, uanset hvor meget vi end mediterer eller visualiserer os ud på en rolig palmestrand, og uanset hvor omstillingsparate og udadvendte vi er. Til syvende og sidst er vi jo bare mennesker, og kigger vi en smule ud i den verden, vi befinder os i, kan det vanskeligt benægtes, at der måske ikke altid er helt så åbenlyse grunde til at være optimistiske 24-7. Måske er det mere ærligt at vedkende sig verdens iboende lidelser?

På et lavpraktisk plan kunne det for eksempel komme til udtryk, foreslår forfatteren, ved ganske enkelt at udvise en større kritisk sans i forhold til det levede liv, og i forhold til hvad vi selv vil være med til, og hvad vi står for som enkeltindivider.

I det hele taget er Per Jepsen på jagt efter den kritiske sans, virker det til. For den er tilsyneladende blevet væk for mange af os, og i stedet har vi taget nogle holdninger til os uden nogen egentlig selvrefleksion. Man gør lidt, som man nu engang har fået dikteret, at man bør gøre.

Er alt håb ude?

Per Jepsen lader bogen igennem forskellige filosoffer og filosofier slås på hver deres side af pessimismen, og det bliver på den måde ganske tydeligt, hvad det er for en kamp, der udkæmpes rent holdningsmæssigt.

Der er tale om en dualisme i forhold til det bevidste og ubevidste levede liv, mellem refleksion og automatik. Men ved at sætte spørgsmålstegn, ved at kritisere, ved at støve sin nej-hat af og sætte den på hovedet, er der meget mere at vinde, ikke mindst i forhold til spørgsmålet om hvad det gode liv er.

Pessimisme handler således ikke om at gå helt i sort. Vi behøver ikke blive ekstreme eller antinatalistiske, som for eksempel Schopenhauer, og fornægte

livet, men vi har en medfødt ret til at være kritiske, til ikke at godtage alt, til ikke at kunne overkomme alt og en ret til at beklage os og brokke os, når livet kræver det. Vi burde måske i højere grad følge det råd, som den førnævnte forfatter Barbara Ehrenreich indledningsvist giver sine læsere i *Smile or Die*: "To complainers everywhere: Turn up the volume!" (*Smile or Die*, forord)

Man siger jo, at alting består i kraft af sin modsætning. For Per Jepsen er det vigtigt at påpege, at livet er et både/og. Det gør han i et levende sprog, og det er som altid en fornøjelse at læse noget, han har skrevet, idet han virkelig forstår at gøre et komplekst filosofisk emne tilgængeligt og forståeligt. Med humor og ærlighed - og selvsagt en rig kilde af viden - argumenterer han for, hvorfor vi bør give plads og råderum til pessimismen.

Afslutningsvist er det fristende at bemærke, hvordan diskussionen i bogen blandt andet også kommer omkring stoicismen for derigennem at havne i noget næsten spirituelt. En stoisk tilgang til det gode liv går gennem sindsro. "... det gode liv er kendetegnet ved en særlig form for sindsro, som vi netop opnår ved at holde op med at knytte vores lykke til omskiftelige ydre omstændigheder." (s. 40)

En stoisk tilgang til livet indebærer, at vi ikke går på lykkejagt i den ydre verden, for den ydre verden ændrer sig konstant og tilbyder ingen varig lykke. Netop denne stoiske tankegang trækker en rød, nutidig tråd til sådan én som den efterhånden temmeligt berømte spirituelle vejleder og forfatter Eckhart Tolle. Et af Tolles nøglebudskaber er, at vi gør os selv en livsændrende tjeneste ved at acceptere det, som allerede er. Hvad end det er.

Det betyder ikke mindst, vel nærmere først og fremmest, også en accept af det, der er allersværest at rumme. "Det betyder: gør ikke modstand mod smerten. Tillad den at være der. Overgiv dig til sorgen, fortvivlelsen, frygten, ensomheden eller hvilken form, lidelsen nu har. Og se så, hvordan overgivelsens mirakel forvandler dyb lidelse til dyb fred." (*Nuets kraft*, s. 214-215).

Der er altså noget, der trækker i retningen af at turde se på det smertefulde i tilværelsen, for derigennem at leve et mere ærligt liv i langt større bevidsthed.

Tænkepausen kommer på intet tidspunkt ind på noget spirituelt, men parallellen er svær ikke at få øje på, og måske kunne denne vinkel have interesse for nogle læsere.

Her skal opfordringen under alle omstændigheder lyde: hold en tænkepause og vurder selv, om pessimismen nu også er så negativ som sit ry.

Litteratur

Ehrenreich, Barbara (2009). *Smile or Die*. Granta Books.

Tolle, Eckhart (2000). *Nuets kraft - Nøgle til personlig frigørelse*. Borgens Forlag.

Det helliges politik

Simone Weil

Personen og det hellige

Aleatorik, 2019

67 sider

Kr. 100,-

Simone Weil

Note om afskaffelsen af de politiske partier

Aleatorik, 2019

46 sider

Kr. 100,-

v/ Frank Nielsen og Andreas Beyer Gregersen

Med to nye oversættelser af den franske filosof og mystiker Simone Weil har forlaget Aleatorik og oversætter Louise Bundgaard gjort en unik og tankeprovokerende tænker meget mere tilgængelig for den danske offentlighed. *Personen og det hellige* og *Note om afskaffelse af de politiske partier*, der begge blev skrevet under Anden Verdenskrig, er således de første oversættelser af Weil på dansk siden 1984! Simone Weil er på mange måder en ofte overset men bemærkelsesværdig figur i filosofiens moderne historie. Som ung deltog hun blandt andet i Den Spanske Borgerkrig på anarkisternes side og valgte at

arbejde et år på Renault-fabrikkerne for at erfare det proletariske arbejdsliv. I 1930'erne tog hendes tænkning en mere spirituel drejning, som dog stoppede brat på grund af hendes tidlige død i 1943. Disse to skrifter er særligt interessante, da de begge viser, hvorledes Weil forbandt mysticisme med politisk filosofi i form af især et forsvar for individets værdighed og dermed forrang frem for alt andet i det politiske liv.

Weil er derfor relevant at læse i dag som et eksempel på en politisk idealist, der på godt og ondt holdt fast i nogle absolutte og, vil nogle sige, 'dogmatiske' principper - en tankeprovokerende tilgang der forhåbentligt kan inspirere til at tænke mere grundlæggende over vores nutidige værdier i stedet for blot at affeje enhver idé om universalisme som et hyklerisk forsøg på at dække over snævre politiske interesser. Den mere samfundskritiske del af hendes tænkning viser sig især i *Note om afskaffelsen af de politiske partier*, mens den mere spirituelle del derimod kommer til udtryk i *Personen og det hellige*. Uanset om læseren er mere interesseret i det ene eller andet aspekt, giver det dog mening at læse dem i forlængelse af hinanden, da Weil netop tænkte ud fra ét 'absolut' perspektiv på samfundet og verden. Læsningen gøres også lettere af den glimrende oversættelse af Bundgaard. Imidlertid kastes læseren i begge korte bøger næsten direkte ud i Weils udfordrende skrivestil, og det ville have været en fordel med en lidt længere introduktion fra forlagets side. Det mystiske ved Weils skrifter vil dog sandsynligvis forblive mystisk for mange, uanset om læseren først indføres i hendes tænkning. I det følgende vil vi starte med at diskutere de to værker enkeltvist og afslutte med en diskussion af, hvorledes de hænger sammen og af deres nutidige relevans.

Det upersonlige er politisk

I *Personen og det Hellige* udfolder Simone Weil en dikotomi mellem det personlige og det upersonlige. Bogen starter med en kritik af datidens såkaldte 'personalismebevægelse', hvor Simone Weil argumenterer for, at en betragtning, af at et menneskes personlighed skulle være det hellige, er lodret forkert. Derimod mener Weil, at det hellige ligger i det upersonlige. Således bliver det for Weil vigtigt at understrege en forskel mellem det "personlige protests-krig" og den "upersonlige protest" (s. 17). Det upersonlige for Weil er et domæne, hvortil Sandheden og Skønheden hører til. Dermed bliver det upersonlige en direkte adgang til det sande. Weil udtrykker forskellen med slet skjult

henvisning til Platons *Menon*: "Hvis et barn laver et regnestykke og tager fejl, er fejlen mærket af barnets person. Hvis barnet fortsætter på en fuldstændig korrekt måde, er barnets person fraværende gennem hele dette foretagende" (s. 19). Dette betyder således, at det upersonlige for Weil er en "kraft", der virker gennem personen eller endog på trods af personen. Eftersom det upersonlige dermed er ensbetydende med det sande, skønne og perfekte - og at det er det personlige der forplumrer os og verden - bliver det springende punkt altså, hvordan vi opnår denne tilstand af 'upersonlighed'.

Det upersonlige kan ifølge Weil kun opnås i ensomhed, og man opnår den aldrig som en del af et kollektiv: det vil sige som en del af et "vi". Dermed mener Weil for det første, at det upersonlige kræver et "jeg", som man skal forsøge at glemme. Man kan sige, at Weil stiller tre grundlæggende begreber for menneskelivet op: Det personlige, det upersonlige og kollektivet. Da Weil mener, at man ikke kan gå fra kollektivet til det upersonlige, er det kollektive altid genstand for fejl og synd. Dermed kommer vi ind på forbindelsen til det politiske, for hvordan skal man kunne sørge for at det personlige ikke fortaber sig i kollektivet eller - som Weil også advarer mod - at personen tror at kollektivet er det hellige? Med til denne problematik hører sig, at personen ifølge Weil altid er underkastet kollektivet. Dermed bliver det væsentlige for Weil, at personen som er en del af et kollektiv får tid og stilhed til at kunne nå til det upersonlige - og så vende tilbage til kollektivet. Som hun udtrykker det, er der behov for "den strenge begrænsning af larmen fra løgnene, propagandaen, og meningene; etableringen af en stilhed hvor sandheden kan spire og modnes: dette er hvad menneskene fortjener." (s. 58). Denne holdning kan synes lidt mærkværdig men hænger sammen med Weils forståelse af, at det sande er noget, der virker på trods af det personlige. For Weil bliver det væsentlige i det politiske dermed at sikre, at hvert enkelt menneske får mulighed for at kunne trække sig tilbage fra det kollektive og det personlige og på den måde træde ind i det upersonlige. Således slutter teksten med opfordringen om at opfinde institutioner der skal "udpege og afskaffe alt det, som i samtidens liv knuser sjælen under presset fra uretfærdighed, løgn og hæslighed" (s. 63).

Weils lidt kortere og mere polemiske skrift, *Note om afskaffelsen af de politiske partier*, blev først udgivet posthumt i 1950 men bærer i høj grad præg af erfaringerne med den tidligere fremkomst af fascistiske og totalitære partier i

Europa. Weil drager derfor allerede på de allerførste sider den radikale konklusion, at totalitarismen hænger uløseligt sammen med partisystemet, som det er opstået og udviklet lige siden Den Franske Revolution. Totalitarismen er simpelthen "partiernes arvesynd" (s. 10). For Weil er det samtidig et spørgsmål om godt og ondt, og her ligger partisystemet også på den forkerte side, da det selv inden for et demokrati som Weimarrepublikken ikke kan forhindre forbrydelser, løgne og uretfærdighed. Som modsvar til dette starter hun derfor ud med at udlægge det republikanske ideal, som er koblet op på én underliggende og statisk forståelse af sandhed og retfærdighed - "sandheden er én. Retfærdigheden er én" (s. 12) - en forståelse af retfærdighed, som hun samtidig mener, at Jean-Jacques Rousseau pegede på med sit begreb om 'almenviljen' og idéen om at en samlet befolkning kunne nå frem til dette ideal gennem en gensidig udligning af de kollektive lidenskaber, som altid opstår, når folk samles og organiserer sig.

Men denne retfærdige almenvilje, der udtrykker sandheden selv, kan ifølge Weil per definition ikke skabes gennem partisystemet. Hendes forståelse af et parti er nemlig, at det er en "maskine, der har til formål at fremstille kollektive lidenskaber" og dermed forhindre dets medlemmers tænkning at udfolde sig og bidrage til en fælles søgen efter det sande og retfærdige (s. 17). Samtidig har det i sig indbygget et mål om endeløs fremgang, uanset hvor tæt på eller langt man er fra det førnævnte ideal. Hendes kritiske analyse når ud fra disse kriterier frem til, at datidens partier har inficeret hele samtidens politiske liv, og at det dermed udelukker andre måder at organisere sig på - omend hun ikke kommer nærmere ind på, hvilke slags organiseringer og på længere sigt institutioner, der kunne tænkes at leve op til hendes krav til det politiske liv. Men læst som en kritisk samfundsanalyse synes den bestemt også at vække genklang i vore dage, hvor partier i de fleste lande verden over, og næsten uanset styreform, spiller en afgørende rolle. Især pointen om at partiernes interne pres på deres medlemmer ikke bare modvirker en åben debat, men at deres kultur i sig selv kan gøre det svært at reflektere mere selvstændigt over politiske spørgsmål - også selv når et partimedlem sidder derhjemme på fredelig afstand af de tilbagevendende møder i lokalforeningen. Da partierne i dag derudover i stigende grad forventes ikke bare at repræsentere særinteresser men at give svar på alskens samfundsproblemer, kan man sige, at deres tilstedeværelse opfordrer enhver vælger til ikke at vælge et parti, fordi det

stemmer overens med ens værdier eller holdninger, men omvendt have et bestemt standpunkt fordi ens parti mener det. Alligevel mener Weil ikke, at et parti kan siges at have en bestemt 'doktrin', fordi dette begreb netop konnoterer en bestræbelse på at artikulere sandheden om noget - en bestræbelse som i øvrigt hverken er individuel eller kollektiv men for eksempel kommer til udtryk i de store verdensreligioner og filosofiers visioner, der kan forstås som et resultat af århundreders samtaler og refleksion. I modsætning hertil har et parti bare holdninger, der endda ofte skifter, som vinden blæser - "et politisk partis mål er noget vagt og uvirkeligt" (s. 20).

Som allerede antydnet anvender Weil en polemisk skrivestil, og skriftet har i store træk mere karakter af et gennemarbejdet manifest end en dybtgående politisk filosofi. Eksempelvis sammenligner hun på de sidste sider partisystemet med euforiserende stoffer, idet hun påstår, at partier stadig bør afskaffes, selvom de kan være tillokkende og afhængighedsskabende for politisk aktive borgere. Ligesom et forbud mod euforiserende stoffer ikke kan forhindre al brug af stoffer, men stadig er det rigtige at gøre for at minimere misbrugets omfang, bør partier således forbydes som et radikalt men selvindlysende skridt for at gøre plads til nye former for politiske institutioner. Imidlertid forudsætter denne sammenligning og andre af hendes polemiske pointer, at læseren fra begyndelsen er med på den grundlæggende præmis om, at partisystemet er et "rendyrket onde" (s. 36). I dag, hvor det også er tydeligt, at partirepræsentanter står som en væsentlig andel af deltagerne i den offentlige debat, og hvor det er igennem især fremkomsten af nye partier på den politiske scene også er tydeligt, at visioner om eksempelvis retfærdighed i klimakrisen opstår - tænk blot på Europas grønne partier - virker det i hvert fald ikke lige så nemt at fælde en endelig dom, på samme måde som Weil gør.

Samtidig kan man sætte spørgsmålstegn ved, om Weil ikke selv ender tæt på dét, som oversætter Louise Bundgaard i en note kalder for 'sandhedstotalitarisme' - nemlig en idé om, at så længe vi synes at nærme os sandheden selv, så er demokratiske institutioner og inddragelse af befolkningen mindre vigtigt. Et diktatur kan muligvis endda retfærdiggøres, hvis en leder med absolut magt tilsyneladende har særlig adgang til det "indre lys" i mennesket, som kan vise os, hvad en 'sand' politik består i. Men på den anden side læner Weil sig samtidig op ad Rousseaus republikanisme, hvilket antyder, at hun anser det at

have et aktivt og bredt forankret borgerskab som den væsentligste del af en retfærdig politisk orden. Til allersidst nævner hun som positivt eksempel til efterfølgelse tidsskrifter for idéer og deres mere "flydende tilstand" i forhold til, hvem der er inden for og uden for disse, som en model til efterfølgelse. Pointen er dermed, at en bedre politisk institution end partiet som minimum ikke bør have et skarpt skel mellem medlemmer og ikke-medlemmer. De, som er 'med' et tidsskrift, er dem, der bidrager til det eller blot læser det i ny og næ. På den måde kan der åbnes lidt mere op for udviklingen af en fri politisk tænkning. Men hvordan man mere præcist kan tage et sådant princip op i udformningen af fremtidige institutioner, giver Weil ikke svar på. I den forstand kan hendes værk også læses som et udtryk for nutidens sammenfald af kritik og resignation: de fleste er kritiske over for partiernes fejl og mangler, men vi ved ikke rigtigt, om andet kan gøres end blot at stræbe efter bedre partier end de nuværende.

Når man læser begge tekster er det tydeligt at se, hvordan Simone Weils tanker om mennesket og politikken hænger sammen - både på et etisk og politisk niveau. Læst i sammenhæng giver de således en god forståelse for, hvordan hendes kritik af det partipolitiske er stærkt præget af hendes forståelse af det upersonlige som værende det hellige. På den måde er det gennemgående træk i hendes tænkning, at der kun findes én bestemt tilgang til både politik og menneskets forhold til sig selv, som giver adgang til det sande. Afhængigt af perspektiv kan man anse dette som teksternes både største styrke og største svaghed. På den ene side åbner det op for en måde, hvorpå vi kan betragte politik og livet ud fra 'evighedens synsvinkel', uafhængigt af tidens små påfund og politisk kynisme eller værdirelativisme. Weil står dermed som garant for en kritisk tilgang, der insisterer på absolutte værdier, hvilket må siges at være relevant i dag. Men på den anden side er det også disse absolutte værdier, som læseren fra starten af er nødt til at forholde sig til og 'acceptere' for at kunne følge hendes argumentation. Som andre spirituelle eller mystisk orienterede forfattere gennem tiden gør Weil sig ikke mange bestræbelser på at argumentere for selve eksistensen af sine platoniske visioner. I stedet synes Weil at opfordre læseren til at se ind i sig selv - for i hendes optik findes sandheden ikke 'derude', men er altid allerede til stede i én selv. Den perfekte politiker er således ikke en karismatisk taler, men en afsondret tænker.

Masse er magt

Elias Canetti

Masse og magt

Akademisk Forlag, 2019

439 sider

Kr. 499,-

v/ Andreas Beyer Gregersen

Den tysksprogede forfatter og teoretiker Elias Canettis filosofiske hovedværk, *Masse og magt*, fra 1960 er et besynderligt værk. Det er for rodet og dårligt underbygget til at leve op til sædvanlige forventninger om et større filosofisk værk. Samtidig er det for teoretisk og analytisk til at lande i en mere poetisk eller essayistisk genre, selvom det indeholder elementer af begge dele. Til gengæld formår Canetti til fulde at udnytte sit imponerende kendskab til blandt andet antropologi og verdenshistorie samt sin ufattelige evne til at fornemme og beskrive menneskelige forhold, som er så karakteristisk for dem, der ligesom Canetti har modtaget Nobelprisen i litteratur. Kombinationen af denne viden og den nævnte evne førte i 1960 til et værk, der byder på tankeprovokerende beskrivelser og indsigter med hensyn til, hvad massedannelse i eksempelvis politik, sport og krig betyder for menneskets personlige og sociale liv - og hvad alt dette igen betyder for menneskets udøvelse af magt i forskellige sammenhænge. På trods af åbenlyse mangler lever værket dermed i allerhøjeste grad op til den amerikanske filosof Richard Rortys fordring om, at en nødvendig del af filosofiens rolle består i at udvikle nye 'vokabularer', som vi kan bruge til at gøre verden bedre med. *Masse og magt* er mere end noget andet en udførlig præsentation af et nyskabende og filosofisk interessant sprog til at tale om masser og magt.

Alligevel kræver det en del af læseren at følge med Canetti undervejs, og et pædagogisk forord fra oversætterens side glimrer ved sit fravær. Det er nu anden gang, at dette værk oversættes til dansk, og dette skulle gerne føre til, at det blev mere tilgængeligt for førstegangslæsere. Oversættelsesmæssigt er det da også mere lettilgængeligt end den første oversættelse, og de adskillige selvskabte begreber og sammensatte ord, såsom *afvandling* og *befalingsfor-*

ventning, er således tydeligvis oversat med pædagogisk tanke på læserens forståelse. Samtidig er det desværre et vidnesbyrd om Canettis forholdsvist lille indflydelse på sin eftertid, at den form for begrebslig anstrengelse, som er lagt for dagen i dette værk, ikke har sat sine spor i hverken nutidens teoretiske diskussioner eller hverdags sproget. Hvem snakker eksempelvis om 'meuter' i dag? Men dette kan på samme tid også være en særlig grund til at genudgive Canetti og foretage et ekstra kig på hans mange analyser og strøtanker. For bør vi ikke hele tiden være opmærksomme på, om vi i øjeblikket har det rette og bedst udfoldede sprog til at tale om især magtrelationer på?

Massens kroppe og magtens indvolde

Det store værk begynder uden introduktion med en indføring i ideen om massen og dens betydning for menneskelivet. Dermed ses det også allerede fra første side at Canetti forsøger sig mere ud i en art filosofisk antropologi end det, som vi i dag ofte forbinder med social- og politisk filosofi. Grundlaget for enhver massedannelse er nemlig en grundlæggende egenskab ved *mennesket som sådan* - nemlig det som Canetti kalder for "berøringsfrygten", hvilket vil sige angsten for at lade sig berøre af noget fremmed, som det for eksempel kan ses i den måde, hvorpå vi holder afstand til hinanden på offentlige gader og stræder. Massedannelse er til gengæld den situation, hvor der sker et *berøringsfrygtens omslag*, idet mennesker pludselig bliver så tætte med hinanden - krop mases ofte direkte mod krop - at de nu begynder at føle sig som lige dele af én stor krop. Denne bevægelse fra tæthed til lighed kalder Canetti for "udladningen", og det er den, der egentlig skaber en masse (s. 9). På trods af de mange farer ved massedannelse, som der gøres opmærksom på i løbet af værket, understreger Canetti, at det som udgangspunkt skaber både lykke og enorm lettelse for et menneske at tage del i masser. Således er massen en uomgængelig del af menneskelivet.

Med dette udgangspunkt følger derefter et hav af distinktioner i form af både forskelligartede masser samt andre kategorier, der ifølge Canetti er nødvendige at introducere for at forstå, hvilken rolle masserne spiller i vores samfund. Det gælder især skellet mellem 'åbne' og 'lukkede' masser, der adskiller sig fra hinanden med hensyn til, om en masse er i tilvækst og dermed åben over for sin omverden eller om massen omvendt er lukket om sig selv ud fra et fokus på at opretholde sig selv. At være åben over for sin omverden er nemlig også

lig med at gøre sig sårbar over for den med fare for at blive opløst i andre former for socialt fællesskab eller blot isolation. Men uanset hvad har enhver menneskemasse en indre dynamik, der ikke kan reduceres til dets enkelte medlemmer, og denne dynamik er ifølge Canetti især karakteriseret af forskellige "affekter" eller lidenskaber, som man kan analysere og inddele masser udefra. For eksempel kalder Canetti det for "følgelsesmasser", når den primære drivkraft er et mål om at fange og ødelægge eller dræbe en ydre modstander. En "flugtmasse" har til gengæld det modsatte mål, nemlig at undslippe en ydre trussel, der anses at true hele massens 'krop'. Flugtmassens lidenskab kan i den forbindelse ikke beskrives som *panik*, selvom panik sagtens kan opstå i en flugtmasse. Panik er snarere en opløsning af massen i dens enkelte medlemmer, der pludselig løber kaotisk i hver sin retning, end flugtmassens tilstand hvor man stadig flygter i samlet flok.

I tillæg til ovenstående og med mange flere beskrivelser af forskellige slags masser fokuserer Canetti også på massen som et gennemgående element i vores forestillingsevner og fortolkninger af den verden, som vi lever i. For eksempel beskrives både havet, regnen og floden som forskelligartede "massesymboler", der bærer på hver deres metaforik og forbindelser til reelle menneskemasser. Samtidig fortælles der også en del om især de mytologiske forestillinger om *usynlige masser* i form af eksempelvis døde ånder, der i mange kulturer forestilles at drage sammen vidt omkring i kæmpestore masser. Hos kelterne mente man eksempelvis, at døde krigere udkæmpede slag i luften ligesom menneskene på jorden, og at de med giftpile deroppefra dræbte katte, hunde, får og kvæg. I kristendommens historie er der også mange eksempler på, at især djævle forsamlers sig i enorme masser. Således fortæller Canetti blandt andet om en cistercienserabbed, Richalm, som mente at se djævle som støv omkring sig, når han lukkede sine øjne, hvilket ifølge visse kilder måtte betyde, at han alene var omgivet af helt op til elleve billioner pågående djævle. Men heldigvis fortælles det også ofte, at de himmelske hærskarere i form af engle, profeter, martyrer og så videre ligeledes er forsamlet i et ufatteligt antal.

Efter dette skiftes der i de to følgende kapitler fokus til, hvad der ifølge Canetti må anses for den "ældre enhed", som massen i moderne tid stammer fra, og hvor massen så at sige var en livsform og ikke blot noget, som man som individ

gik til og fra - nemlig den såkaldte *meute* (s. 77). En meute beskrives som en mindre gruppe af ti til tyve mennesker med en stærk enhedsfølelse og gensidig afhængighed, da man som oftest har brug for hinanden til at sikre sin overlevelse i jagt eller krig. Meuten er derfor også en aktiv og konkret enhed modsat for eksempel en stamme eller klan. Ifølge Canetti er det samtidig hos disse meuter, at den førnævnte åbenhed i massen ses for første gang og dermed kimen til den konstante tilvækst, som muliggør eksempelvis skabelsen af store imperiers hære. Canettis påstand er dernæst, at der grundlæggende findes fire funktioner hos meuter, og at disse funktioner, der nogle gange fører til særskilte former for meuter, særligt genspejles i den rolle, som masser spiller i religionernes liv. Det fører til interessante analyser undervejs, men samtidig bliver det i disse kapitler særligt tydeligt, hvor tyndt et historisk grundlag men især hvor få kilder Canetti hviler sig op ad i forhold til sine vidtrækkende konklusioner om, hvordan disse grupper opfører sig. De løbende eksempler fra specielt stammesamfund verden over introduceres endvidere uden refleksioner over, hvorfor de inddrages, og hvor Canetti kender dem fra. Almene videnskabelige standarder med hensyn til repræsentativitet og gennemsigthed lever værket næppe op til.

Sidstnævnte gælder også for det næste kapitel, "Masse og historie", som egentlig kun handler om nyere historie og den moderne nationalismes forbindelse til masser og massesymboler. Kapitlet rummer en række interessante men usammenhængende analyser af eksempelvis havet som et massesymbol for englændere, der ofte anser sig selv som kaptajner på et uroligt hav - og skoven som massesymbol for tyskerne: "Det rigide og parallelle ved de opretstående træer, deres tæthed og antal fylder tyskerens hjerte med dyb og hemmelighedsfuld glæde" (s. 147). Det er også i dette kapitel, at Canettis berømte sammenligning mellem det parlamentariske topartisystem og den dødelige kamp mellem to kæmpende hære udfoldes. Canettis pointe er nemlig, at topartisystemet følger en lignende psykologisk struktur, hvor de to 'krigsmasser' blot holder sig til afstemninger i stedet for våben. Topartisystemet kan dermed lige så vel udgøre en fredelig løsning på tidligere borgerkrige, som det kan føre til nye, hvis volden ikke udelukkes fra det parlamentariske spil. Problemet med denne form for sammenligning er blot, at den er mere end bare en sammenligning. For Canetti er der tydeligvis en *isomorfisme* på spil mellem ikke blot krig og politik men også mellem politik og religion samt

mellem religion og krig, fordi det hele tiden er de samme massedannelser, der er på spil. Problemet er dermed, at Canetti ikke overvejer, hvad der egentlig adskiller disse sfærer fra hinanden, og hvad det kan betyde for hans analyse.

Værkets 'anden del' begynder med kapitlet "Magtens indvolde", som igen uden introduktion straks går i gang med en række interessante beskrivelser af kropslige magtdemonstrationer såsom beluring, berøring og forskellige slags gribe-handlinger. Det er dog svært for Canetti at vise, hvorfor det er nødvendigt at have en dybere forståelse af kroppens bevægelser for at kunne analysere mere vidtrækkende fænomener. Muligvis handler det blot om at ville reducere menneskers komplicerede sociale og politiske liv til en række mønstre og logikker, som gør sig gældende for selv 'stenaldermennesket'. Men hvor utilstrækkelige resultater dette kan føre til, ses især af den sammenligning, som Canetti laver mellem klatring og handel. Således skulle forklaringen på menneskets udbredte glæde ved handel åbenbart kunne forklares ved, at det at bytte genstande med hænderne, hvor man slipper én ting med den ene hånd og får noget nyt med sin anden hånd, minder om det at klatre, hvor man også skiftevis slipper og griber med sine hænder - "ingen steder er nutidens menneske så tæt på aben som i handelen" (s. 182). Uanset om dette er sandt eller ej, fortæller det os ikke meget om nutidens udøvelse af magt igennem kapitalisme og globale finansmarkeder, som i øvrigt mest foregår på digitale platforme med hænder, der taster i stedet for at gribe og slippe.

Det samme kan siges om de næste par kapitler, der ligeledes kommer med interessante analyser af magtudøvelse men uden videre refleksioner over disse analysers rækkevidde og gyldighed i forhold til samfund, der ikke er ligesom de stammer, som Canetti oftest anvender som eksempler. Således forudsætter Canetti eksempelvis, at enhver magthaver ultimativt set har magt over en andens liv og død og han bekræfter dette syn på magt gennem eksempler fra blandt andet Romerriget. I denne forbindelse indgår en længere fortælling om den romerske kejser Domitians 'ligbanket', hvor han udøvede magt over alle sine underordnede ved at give dem indtryk af, at han kunne slå dem ihjel når som helst. Dermed er et bredere perspektiv på magt, som vi især kender fra Michel Foucault, hvor magt blot analyseres som handlinger, der påvirker andres frie handlinger og dermed også avler modstand, udelukket. Canetti mener bestemt, at det er muligt at undslippe magten, men det implicerer altid

en kamp, der kan koste en livet. Der eksisterer dermed et intimt forhold mellem vold og magt, som Canetti sammenligner med en kats jagt på og leg med en mus. Når en kat har fanget en mus, er denne nemlig først i kattens *vold*. Hvis katten dernæst beslutter sig for at lege med musen, lader den dog musen få et vist rum til at bevæge sig, forudsat at det stadig er i kattens *magt* at hente den tilbage til voldens umiddelbare domæne. For Canetti er magt således at besidde evnen til at bringe andre i ens vold, uanset om de i øjeblikket ser ud til at være 'frie' som musen, der leger.

En magthaver kan selvfølgelig besidde magt over både masser og enkelt-individer. Befalingen er en særlig og grundlæggende kategori i forhold til enhver magtudøvelse for Canetti, og denne bunder i truslen om netop at fratage en livet. For det enkelte individ efterlader en befaling derfor altid en såkaldt *torn* i form af et psykisk spor i sjælen, selvom befalinger også kan indeholde tilskyndelser og opmuntringer. En torn kan forblive hemmelig men forsvinder aldrig fra sjælens dybder, fordi den negative del af befalingen rammer selve ens eksistensgrundlag og dermed sætter sig som et pejlemærke med påmindelse om, hvad der faktisk kan forfølge og slå én ihjel. Tornen er lille, skjult og altid ubehagelig som et fremmedlegeme i menneskets kød. Sådanne torne sætter sig imidlertid ikke på samme måde hos masser, der modtager befalinger, da befalingen spredes ligeligt. Derfor kan masser desto lettere både adlyde befalinger, som vi kender det fra hære, og samtidig gøre oprør mod magthavere, idet befalingerne ikke på samme måde underkuer de enkelte medlemmer af masserne. Dermed synes det oplagt at gå ind i en længere udredning af massernes potentiale til at gøre oprør mod uretmæssig magtudøvelse, men Canetti går af uvisse grunde ikke ned af denne vej. Til gengæld slutter værket med en åbenhed, der lader dette være op til læseren selv: "Den, der vil komme magten til livs, må uden frygt se befalingen i øjnene og finde midlerne til at berøve den tornen" (s. 413).

Sidstnævnte kan også ses som endnu et symptom på værkets kaotiske struktur og mange løse ender. Til gengæld indeholder det en rigdom af samfundsanalyser og interessante eksempler, der ikke vil kunne findes i andre værker. *Masse og magt* er på godt og ondt en unik bog, der på nogle punkter kan læses både som stor skønlitteratur og som et teoretisk værk. Endelig må det siges, at enhver filosofisk bestræbelse på at forstå særligt massedannelse mel-

lem mennesker ikke kan se bort fra dette værks sprudlende væld af idéer og sproglige opfindelser.

Poesien og filosofien

Signe Gjessing

Tractatus Philosophico-Poeticus

Forlaget Vandkunsten, 2019

39 sider

Kr. 200,-

v/ Kristoffer Balslev Willert, Ph.d.-studerende i Filosofi ved Aarhus Universitet

Forfatteren, eller digteren, Signe Gjessing, har skrevet en nyskabende bog, både stilistisk, genremæssigt og hvad angår indholdet, som har sat sig fast i undertegnede. Bogen er først og fremmest en smuk bog. En æstetisk oplevelse. Fyldt med humor. Men også alvor. Gjessing er en ordkomponist, som med poetisk fremtoning skriver om en "tænkt verdens tilblivelse, ekstatiske tilstedeværelse og sluttelige tilintetgørelse", som hun med en vis pondus formulerer i forordet.

Hvad er der på spil i traktaten? Det vil fremtiden formentlig indeholde mange bud på. Et udmærket afsæt er dog værkets komposition og titel, som helt bevidst har ladet sig inspirere af den tidlige Wittgensteins *Tractatus Philosophico-Logicus* (formet som et langdigt i syv afdelinger, hierarkisk opbygget med nummererede underafdelinger (1, 1.01, 1.011, 1.0111, 1.1 og så videre), akkurat ligesom Wittgensteins system hvor hvert udsagn bliver udbygget i et underpunkt). Men giver det overhovedet mening at 'genskabe' et så stringent, filosofisk nøgternt værk i en mere let og poetisk tone, og så på nudansk? Det spørgsmål forsvinder så snart man har læst Gjessings langdigt.

Lad os se nærmere på Wittgensteins *Tractatus Philosophico-Logicus*. Værket er i sig selv paradoksalt; det er i virkeligheden umuligt at skrive et sådant værk, som Wittgenstein påpeger til sidst i bogen, da det optegner grænsen mellem meningsfyldte og meningsstomme udsagn og placerer ethvert metaperspek-

tivistisk udsagn fra "nowhere" i sidstnævnte kategori. En sådan optegning af sprogets grænser, en deklaration af at hvad "der overhovedet lader sig sige, lader sig sige klart", og at "det, hvorom man ikke kan tale, om det må man tie", som han formulerer det i sit forord, en sådan optegning lever ikke selv op til de krav, der stilles for meningsfyldte udsagn. Det er ifølge Wittgenstein umuligt at opbygge et metasprog, som refererer til noget, man kan udsige sandhedsduelige udsagn om. Sproget kan dermed ikke redegøre for sine egne mulighedsbetingelser ved at referere til sig selv indefra; der findes med andre ord intet "metasprog", som Jacques Lacan for eksempel også har udtrykt det. Ethvert metasprog kommer på en måde altid *for sent*, da det altid vil være skabt af det, som det forsøger at repræsentere. Hvis verden er et komplekst netværk af vores prædikative væren-i-verden, så er det billede, der tegner sig her, et billede af en verden, der som sådan er grundløs. Som den sene Wittgenstein skriver: "Ved grundlaget for velfunderet overbevisning, ligger overbevisning, som ikke er funderet" (*Filosofiske Undersøgelser*, §253).

Det er i det store og hele disse elementer, som Gjessing artikulerer i sin traktat og giver en poetisk betoning. Det, som ligger uden for det 'meningsfyldte' sprog (det videnskabelige, assertive sprog), er 'vrøvl'. Vi kan muligvis 'pege' på det, som Wittgenstein pointerer, og henvise til det som det 'mystiske'. På en måde er dette en invitation til enhver digter. Og det er den invitation, Gjessing samler op. Vi kan ikke formulere nogle verificerbare og logisk konsistente udsagn om den slags. Men at vores sprog er begrænset til den type af udsagn er jo komplet meningsløst - både fra et faktisk og normativt synspunkt: vi bruger for det første sproget på andre måder, og hvis vi ikke gjorde det, ville det hele formentlig blive ganske goldt og tomt.

Gjessing samler Wittgensteins opfordring op således, at 'vrøvlet' på en måde er det, der oftest giver vores hverdag, vores menneskeliv mening: udsagn om kærlighed, roser, silke, Gud og moral - alt det, vi ifølge den tidligere Wittgenstein ikke bør tale om. Det er derfor, Gjessing tilføjer "ekstasen" til sin traktat, forstået som det der 'træder ud over noget'. En sætning som for eksempel: "5.2211 Kærlighed skaber/ små medaljoner af/ universalitet", forsøger at komme med et eksakt udsagn om det, der hos Wittgenstein ville bortvises som nonsens. Digterens virke er i sig selv en grundig afvisning af den logiske positivismes grundantagelser.

Gjessings værk spænder vidt. Lige fra de nøgterne, tørre konstateringer som "3.9 Fra og med univer-/ set er jeg til", til de mere humoristiske som "3.92 Universet hjælper/ faktisk altet med/ ekstra vand og/ roser". Gjessing forsøger at forene filosofi og poesi, ligesom Wittgenstein forsøgte at forene filosofi og logik. Som hun selv skriver i forordet: "Jeg ønsker i mit digt at forene filosofi og poesi og skabe udsagn, der selv skaber, som poesi, men som ejer filosofiens logiske konsistens." Men det ejer filosofiens logistiske konsistent samtidig med, at det afprøver selve grænsen for denne konsistens. Hun har, som hun skriver, tilføjet 'ekstasen' i forhold til Wittgenstein, som nok "forudsatte", skriver hun, ekstasen som en mulighed uden for sprogets rækkevidde, men som med "sit værk ønskede at reproducere selve grænsen for, hvad der kan siges".

Gjessing forsøger med andre ord at sige noget om det, der ikke kan siges. Samtidig skal langdigtet forstås som en form for metaproklamation om poesiens metode som skaben, der selvfølgelig hænger sammen med det græske 'poiesis' (at frembringe eller skabe). Det skal ikke forstås sådan, at poesien er et eksklusivt foretagende, en særlig skriftlig afart, som nogle få mennesker har dygtiggjort sig i. Derimod er alle mennesker poesiskabende; alle mennesker skaber deres verdener igennem sproglige nuancekonstruktioner, små betoning af ord, små eller store sproghandlinger. Vi er på en måde *verdensskabende kreaturer*, og sproget og poesien er et af de kraftigste midler, hvorigennem vi skaber denne eller disse verdener. I sit værk gør Gjessing det ved muntert og dybsindigt at beskrive den menneskelige virkeligheds småfænomener, og hvordan de kan forstås i sammenhæng med mere vidtrækkende kosmologiske præmisser og den ikke-menneskelige naturs eksistens.

Poesien findes i bevægelsen eller i overgangen. Det kan billedliggøres med sommerfuglen på vej ud af puppen, eller skumringen lige dér i overgangen mellem lys og mørke.

Og det er også i bevægelsen, at Signe Gjessings 'ekstase' er at finde. Her kommer et længere passagestykke, som gerne skulle afstedkomme et indtryk af, hvad der er på spil i traktaten, og som indeværende anmeldelse vil afslutte med for at efterlade den til appetitten og fantasien hos læseren:

"3.71 Verdens lethed er ikke det samme som dens ekstase.

3.711 Verden vejer mindre end mine problemer.

3.7111 Men et univers og et universale bruger samme str. idé.

3.8 Verdensløbet er en ekstra runde.

3.81 Efter universet er Alt friskt.

3.82 Længde gentager universet for de tungnemme bjerge: Rejse.

3.9 Fra og med universet er jeg til.

3.91 Universet har altid badedragtstjerner på. For en sikkerheds skyld.

3.92 Universet hjælper faktisk altet med ekstra vand og roser."